
ՏՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՎԻԹԽԱՐԻ ԴԵՄՔԸ
ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ԲԱՐԵԿԱՍԸ
(Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

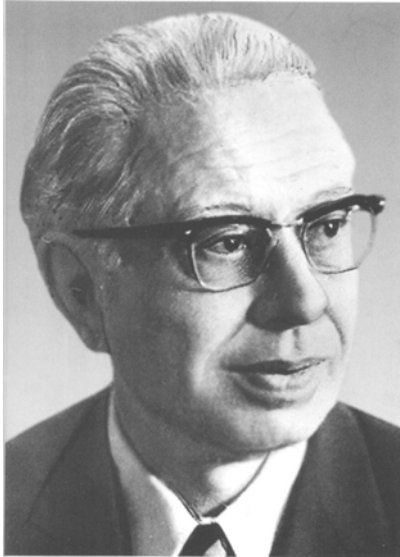
Ֆրեդերիկ Ֆեյդին ծնվել է 1908 թ. ապրիլի 15-ին Փարիզում¹: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Վերսալում, ուր նրա ուսուցիչն է եղել հռչակավոր բառարանագիր Գրանդսենյն դը Հոթենիվը, որը հին ֆրանսերենի բառարանի հեղինակն է: Վերջինս ստեղծել էր հին լեզուներ ուսուցանելու սեփական մեթոդը, որով սովորեցնում էր աշակերտներին:

Ճակատագիրը Ֆեյդիին կապում է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հետ: Հայերի մասին առաջին պատկերացումները կազմում է իրենց կողքին որպես հարևան ապրող հայերից և ծանոթանում է Դեմիրճիբաշյանի հայ-ֆրանսերեն բառարանին («Dictionnaire arménien – français»): Նա սկսում է յուրացնել հայերենը՝ հետևելով Վերսալի դպրոցի իր ուսուցչի մեթոդին, որով վերջինս իրենց սովորեցրել էր լատիներենը: Շատ շուտով նա արդեն վարժ ձևով հասկանում էր քերականական օրենքները՝ առանց իրական լեզուն բավական իմանալու: 1931-ին նա ֆրանսերեն է դասավանդում Սևրի Սամվել-Մուրադյան հայկական վարժարանում: Գրվում է Արևելյան լեզուների դպրոցում Ֆրեդերիկ Մակլերի դասերին, դառնում նաև Միշել Ժոնվալի աշակերտը, որը Անտուան Մեյեի փայլուն սաներից էր:

1933-ին ստանալով Արևելյան լեզուների դպրոցի վկայագիրը՝ Ֆեյդին մեկնում է Վենետիկ, ուր որպես ֆրանսերենի ուսուցիչ աշխատում է Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում: Բայց այս անգամ նա չունի նույն զբաղվածությունը, աշխատում էր տասնութ ժամ շաբաթական, մնացած ժամերը՝ ամեն օր կեսօրից հետո և երեկոները, ջանադիր աշխատում էր իտալերենի վրա ու շարունակում իր հետազոտությունները՝ նվիրված հայերենին: Հենց այս տարիներին է նա սկսում հավաքել իր կյանքի վերջում հրատարակած հայ քրիստոնեական հմայիլների ժողովածուն: Սուրբ Ղազար կղզու գրադարանում ընդօրինակում է 24 հմայիլների բնագրերը, հետո ընդհատում է այդ աշխատանքը, որովհետև հայր Աթանաս Տիրոյանը, ելնելով Ֆ. Ֆեյդիի նախասիրություններից ու գիտական հնարավորություններից, հրա-

¹ Ն. Ֆեյդիի կենսագրության փաստերը քաղել ենք մեր օրերի անվանի հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեի հիշատակի խոսքից, բնասեր Լևոն Խաչերյանի հոդվածից և Հայկական սովետական հանրագիտարանից (համապատասխանաբար տե՛ս Jean - Pierre Mahé. Hommage à Frédéric Feydit (1908–1911). – «Բազմավեպ», թիւ 3–4, Վենետիկ, 1991, էջ 514–521, Լ. Խ ա չ եր յ ա ն. Պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի հայագիտական աշխատությունները. – ՊԲՀ, 1963, №4, էջ 255–261, ՀՄՀ, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 626): Կենսագրական որոշ փաստեր Փարիզից մեզ ուղարկել է լիբանանահայ անվանի գեղանկարիչ Հարություն Թորոսյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

հանգում է գրել արևմտահայերենի քերականություն: Վերջինս լույս է տեսնում 1935-ին Վենետիկում՝ բերելով հեղինակին Սուրբ Ղազարի ակադեմիայի անդամի պատվավոր տիտղոսը: Իսկ հայ քրիստոնեական հմայիչների քննական բնագրերը, նրանց մեկնաբանումն ու ծանոթագրումը հայազետը հրատարակում է 1986-ին, երբ անցել էր վաստակած հանգստի:

Ֆեյդիի համար Մխիթարյան միաբանության ստեղծագործ մթնոլորտում անցկացրած երեք տարիները մնում են անմոռաց: Նրան այդ տարիներին խրախուսում են միաբանության ամենահեղինակավոր անդամները՝ հ. Եղիա Փեճիկյանը, Վարդան Արծրունին և հ. Հովհան Ավգերը: Հայր Ներսես Տեր-Ներսիսյանը «Հառաջ» պարբերականի 1983 թ. մարտի 3-ի համարում մի ցնցող հուշ է տպագրել այն մասին, թե ինչ բացառիկ տպավորություն է թողել ֆրանսերենի դասախոս Ֆեյդիի իր աշակերտների վրա, որոնցից մեկն է եղել նաև ինքը: Այդ աշակերտների թվում են եղել նաև հետագայում Մխիթարյան միաբանության անդամներ դարձած

Եփրեմ Տեր-Ղազարյանը, Կոմիտաս Մանուկյանը և Պողոս Անանյանը: Վերջինս հետագայում դարձավ միաբանության արբահայրը²: Միաբանության անդամների հիացմունքը դարձավ անափ, երբ լույս տեսավ Ֆեյդիի հայերենի քերականությունը, որը ձեռքից ձեռք էր անցնում:

Ֆեյդին պատմել է իր հետ պատահած մի զավեշտալի պատմություն: Ընդհանրապես հայերը նրան անվանում էին «պարոն Ֆեյդի»: Մակայն տարիներ անց, իր "Manuel de langue arménienne" գրքի հրատարակվելուց հետո հայազետն ստանում է հայերենով մի նամակ՝ ուղղված Ֆրեդ Չիտեմյանին, քանզի Ֆեյդին դասագրքում հայերենով դրել էր նամակի մի օրինակ, որի տակ ստորագրված էր Տիգրան Չիտեմյան³: Ֆեյդին սիրել է այս դեպքը ծիծաղով պատմել:

² Պողոս Անանյանը Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արբահայր է եղել 1970-ից: Մովորել է Վենետիկի սուրբ Ղազարի վանքում, ապա Հռոմի Գրիգորյան համալսարանում ուսումնասիրել է փիլիսոփայություն և աստվածաբանություն: 1964-ից եղել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ներկայացուցիչը Վատիկանում: Զբաղվել է Կորյունի և Դավիթ Անհաղթի երկերով, աշխատակցել է Bibliotheca Sanctorum» վարքագրական ու վկայաբանական տասներկու հատորանոց (1961–1969) և այլ հանրագիտարանների (տե՛ս ՀՄՀ, հ. I, Երևան, 1974, էջ 365):

³ Ահա այդ նամակը. «Տիգրանէն նամակ մը Արշամին
Կ. Պոլիս, 2 օգոստոս 1939

Միրելի բարեկամ,

Շատոնց կը փափագէի քեզի գրել բայց, շատ գործ ունենալով, միշտ կը հետաձգէի իմ թղթակցությունս: Շատ հոգնած եմ, սակայն անպայման ուզելով քու լուրերդ ունենալ, այս երկտողը կը գրեմ քեզի փոխանակ հանգչելու: Առանց քեզ մեղադրելու (որովհետև ես ալ՝ նույնպես հանցավոր եմ), կը ցավիմ որ զիս այսպես առանց լուրի կը ձգես:

Ֆ. Ֆեյդին ջերմ բարեկամական կապեր է հաստատում հայ ժողովրդի երախտավոր ու բազմավաստակ զավակներից մեկի՝ Արշակ Չոպանյանի հետ, որի ջանքերով կազմակերպված գիտաժողովին (1938 թ.) հանդես է գալիս Հեթում Պատմիչի երկին նվիրված զեկուցմամբ («Fleur des Histoires de la terre d'Orient» - «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելեան աշխարհի»): Այդ զեկուցումը հրատարակվում է «Անահիտ» պարբերականի թիվ 2 մատենաշարում՝ 1939-ին:

Ֆ. Ֆեյդին բարձր էր գնահատում նրա ուսուցիչը՝ նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը՝ նրան կոչելով «Ֆրեդերիկ Երկրորդ» և հաճախ չարաճճի հումորով ավելացնում էր. «Երբեք մի՛ մոռացեք, որ նա Ֆրեդերիկ Առաջինը չէ՝ կոչված Մեծ, այլ միայն Ֆրեդերիկ Երկրորդը»⁴:

1949-ից Արևելյան լեզուների դպրոցում Ֆ. Ֆեյդին նախ դառնում է հայագիտական ամբիոնի փոխարինող-դասախոս, այնուհետև ամբիոնի վարիչ, այդ պաշտոնում աշխատում է մինչև 1977 թվականը: 1970-ից մինչև 1982-ը նա նախընտրում է զուգահեռաբար աշխատել որպես Սևրի Մամվել-Մուրադյան վարժարանի քաղաքացիական տնօրեն: Այս որոշումը պայմանավորված էր նրա մեծ պատասխանատվությամբ ու նվիրումով դեպի հայագիտությունը:

Ֆ. Ֆեյդին առաջին անգամ Խորհրդային Հայաստան է այցելել 1963-ին: Հետագայում բազմիցս այցելում է Հայաստան՝ զինված կինոխցիկով, ֆոտոապարատով և ձայնագրիչով: Նա նկատում ու ձայնագրում է իր համար հեռվից հարազատ դարձած երկրի պատմական հուշարձաններն ու մարդկանց: Նրան հիացմունք է պատճառում Գառնիի տաճարը, որի մասին կարդացել էր⁵ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ⁶: Ժան-Պիեռ Մահեն գրում է, թե որքան դժվար էր օտարերկրացիների համար այցելել Խորհրդային Հայաստան, սակայն Ֆ. Ֆեյդին հաղ-

Կը հուսամ որ բարի առողջություն կը վայելես և քու գործերդ աղեկ են: Քու բոլոր բարեկամներդ աղեկ են, բացի Հայկեն, որ սոսկալի հարբուխ է:

Ես ալ բավական անհանգիստ եմ: Անհո՛գ եղիր սակայն, մեր այս անհանգստությունները թեթև և անցողական են:

Միջազգային քաղաքականության լուրերը անշուշտ քեզի ալ ծանոթ են. բավական ծանր են. ըստ հանրային կարծիքին պատերազմը անխուսափելի է: Մինչև ո՞ւր պիտի տիրեն պատերազմն ու թշվառությունը: Տեր ողորմյա:

Իմ ծնողներս՝ զքեզ իբրև հարազատ որդի մը կը համբուրեն, իսկ ես, քու բարի լուրերուդ սպասելով՝

Կը մնամ քեզ հիշող
ՏԻԳԼԱՆ ՉԻՏԵՄՅԱՆ» (տե՛ս F. Fe y d i t. Manuel
de langue arménienne. Paris, 1969, p. 129–130):

⁴ Jean - Pierre Mahé. Hommage à Frédéric Feydit, p. 516.

⁵ Մեզ բախտ է վիճակվել լսել նրա ընտիր հայերենով կարդացած զեկուցումը Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողության և դասախոսական կազմի համար: Ինստիտուտի մեծ դահլիճը չէր տեղավորել բոլոր ունկնդիրներին, շատերը կանգնած լսում էին դահլիճի միջանցքներում և բաց դռների մեջ: Ֆեյդիի զեկուցումը նվիրված էր «Մասունցի Դավիթ» էպոսին:

⁶ Այն ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի ամրոցի շինությունը տաշած որձաքար քարերով, որոնք ազուցված էին երկաթե գամերով և բարձրաքանդակներով, իր Խոսրովիդուլիստ քրոջ համար և նրա վրա գրում է իր հիշատակը հունարեն գրերով (տե՛ս Մ ո վ ս ե ս Խ ո թ ե ն ա ց ի Հայոց պատմություն, Բ, Դ):

թահարում է բոլոր արգելքները, տեսնելու համար այն երկիրը, որն այնքան սիրել էր:

Ֆեյդիի վրա խոր տպավորություն է թողել 1915 թ. սարսափելի եղեռնից հետո վերածնված Հայաստանը: Նրան հիացմունք է պատճառել Գիտությունների ակադեմիան՝ իր բոլոր ինստիտուտներով, Երևանի պետական համալսարանը, մյուս բուհերը և առաջին հերթին Մաշտոցի անվան հոյակապ Մատենադարանը: «Ասկե հիսուն տարի առաջ, – ասել է նա Գիտությունների ակադեմիայի նիստերի դահլիճում ունեցած իր ելույթում, – ո՞վ կարող էր երևակայել, թե այսպիսի կարճ ժամանակամիջոցի մը մեջ կվերածնվի Ձեր երկիրը այնպես, որ Հայաստանի հողի վրա ստեղծված կըլլա Հայկական գիտություններու ակադեմիա մը՝ գիտնականներու իր պատկառելի բանակով: Այս երկու բառերու՝ «հայկական» և «ակադեմիա» բառերու զուգակցումը բազմանշանակալի է ինձի համար, որպես Ձեր անցյալի պատմությունը իմացողի»⁷:

Իր առաջին այցելության ընթացքում Ֆեյդին ձեռագրեր է համեմատել Մատենադարանում, դասախոսություն կարդացել «Հայագիտությունը Եվրոպայում» թեմայով, ծանոթացել և կապեր հաստատել Հայաստանի այն գիտնականների հետ, ովքեր հայագիտության բնագավառում ձեռք են բերել լուրջ նվաճումներ: Իր տպավորությունները մի գրույցի ժամանակ ամփոփել է հետևյալ ձևով. «Արևմուտքի մեջ հայերու կողմե հայագիտության մշակումը առնվազն նվաղելու վրա է. առաջվա խանդով չեն զբաղիր: Բայց աստիկա իրենց հանցանքը չէ, որովհետև կյանքի պայմանները թույլ չեն տար զբաղվելու. մեծ մասամբ ուսուցչությամբ կը զբաղին և հետազոտական աշխատանքներ չեն կրնար ընել: Բարեբախտաբար Հայաստանը ճիշտ ժամանակին բռնեց հայագիտության ջանք, այստեղ ալ հայագիտությունը ծաղկեցավ: Պետք է ըսեն, որ հայագիտության այս բացառիկ արտադրությունը թե՛ քանակի և թե՛ որակի տեսակետով ինձի չգարմացուց, թեև չէի ստանար գիրքեր, բայց գիտեի, որ հայագիտությունը այստեղ իր արժանի տեղը գտած է: Այնպես որ, եթե զարմացած չմնայի, ապա զմայլած՝ անպայման: Իսկապես՝ հայագիտությունը այստեղ կ'մշակվի ճիշտ այնպես, ինչպես ֆրանսագիտությունը Ֆրանսիայի մեջ, գերմանագիտությունը՝ Գերմանիայի մեջ – հավասար կերպով»⁸:

Ժան-Պիեռ Մահեն նշում է. «Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի գիտական գործը բաղկացած է վեց գրքերից և մի քառասնյակ հոդվածներից ("L'œuvre savante de Frédéric Feydit se compose de six livres et d'une quarantaine d'article")⁹: Նա հատուկ շեշտում է, որ չնայած այդ գրքերն ու հոդվածներն ունեն տեսական բնույթ, սակայն դրանց գործնական ու կիրառական արժեքը չափազանց մեծ է:

Բանասեր Լևոն Խաչերյանն իր հոդվածում Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի գիտական ժառանգությունը (դեռևս նրա կենդանության օրոք) բաժանում է չորս խմբի՝ պատմագիտական հետազոտումներ, լեզվաբանական աշխատություններ, գրականագի-

⁷ Լ. Խ ա չ երյ ա ն. Պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի հայագիտական աշխատությունները, էջ 261:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ «Բազմավեպ», 1991, № 3-4, էջ 517:

տական երկեր, հայ բանահյուսության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ և թարգմանություններ¹⁰:

Ֆեյդին գրադվել է Հեթում Պատմիչով և Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» հետ կապված որոշ վիճելի խնդիրների ճշգրտումներով: Հատկապես երկու մեծարժեք հոդված է նվիրել Փավստոսի երկին՝

1) "Un passage énigmatique de Fauste de Byzance" («Փավստոս Բուզանդի մի մթին հատվածը»)՝ 2) "L'Histoire de Fauste de Byzance comprenait-elle deux livres aujourd'hui perdus?" («Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը պարունակե՞լ է այսօր կորած երկու գրքերը ևս»)՝¹¹:

Հարուստ են Ֆեյդիի հայերենին վերաբերող լեզվաբանական աշխատությունները: Դրանց մեջ կարևորագույնը նրա արևմտահայերենի դասագիրքն է՝ "Manuel de langue arménienne. Dialecte occidental" (1948, 1969): 1952, 1953 թթ. հետաքրքիր հոդվածներ է գրել նախդիրների և ժամ անակի համաձայնության մասին ("Remarques sur l'emploi des articles partitif et indéfini" → Դիտողություններ մասնական և անորոշ հոդերի գործունեության վերաբերյալ, "Articles en Arménien moderne occidental" – «Հոդերը արդի արևմտահայերենում»¹², "La concordance des temps subjonctif" – «Ստորադասական ժամանակների համաձայնությունը»): Բազմաթիվ հոդվածներ է նվիրել հայոց այբուբենին և նրա հեղինակին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին¹⁴: «Բազմավեպում» լույս են տեսել նրա տեսրակները՝ նվիրված հայերենի քերականության տարբեր խնդիրներին (տե՛ս «Բազմավեպ», 1952, 1956, 1967, 1969, 1976): Նա գրել է նաև հայ բարբառների մասին:

Ֆեյդին Ֆրանսիայում լույս տեսած "Clarté" («Պայծառություն») հանրագիտարանում (1957 թ.) գրել է "Littérature arménienne" («Հայ մատենագրություն») հոդվածը, «Բազմավեպի» տարբեր համարներում գրաքննադատական ծավալուն հոդվածներ է նվիրել Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի երգիծանքին՝ նրանց ստեղծագործությունները դասելով եվրոպական լավագույն երգիծաբանների երկերի շարքում: Հայազետը գրել է "La littérature arménienne du XIIe au XVIIIe" («Հայ մատենագրությունը XII–XVIII դարերում») աշխատությունը, որն անտիպ է¹⁵:

Ֆեյդին եղել է առաջնակարգ բանագետ: Նա հանգամանալի գրել է հայոց երկու վեպերի՝ պատմահայր Խորենացու հաղորդած վիպասանքի և «Մասունցի Դավիթ» էպոսի մասին, որը ֆրանսերեն թարգմանել է ու հրատարակել 1964-ին Փարիզում: Երբ ավարտել է էպոսի թարգմանությունը և տեսել նրա հրապարակված բնագիրը, հայ ժողովրդական ոգուն հոգեհարազատ ձևով հրապարակայնորեն հայտարարել է՝ «Մուրագիս հասա»¹⁶:

¹⁰ Լ. Խ ա չ ե թ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 256, 257, 259, 260:

¹¹ «Բազմավեպ», 1957, № 11–12, էջ 282–284:

¹² «Բազմավեպ», 1958, № 6–7, էջ 140–143:

¹³ «Բազմավեպ», 1952, № 7–9:

¹⁴ Այս մասին հատուկ անդրադարձ կլինի իր տեղում:

¹⁵ Լ. Խ ա չ ե թ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 260:

¹⁶ «Բազմավեպ», 1991, № 3–4, էջ 520:

Նա եղել է նաև Հայ դատի եռանդուն պաշտպանը: Դրա վկայությունն այն փայլուն զեկուցումն է, որ կարդացել է Բրյուսելի թագավորական ակադեմիայում հայտնի ցեղասպանության 50-ամյա հիշատակի ոգեկոչման ժամանակ: Մեծ հայագետը շարունակաբար թղթակցել է «Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա», «Զվարթնոց», ինչպես նաև եվրոպական լեզուներով հրատարակվող գիտական պարբերականներին:

Ժան-Պիեռ Մահեն իր ուսուցչին՝ մեծ հայագետին, նվիրված երախտագիտական ծավալուն խոսքում գրում է, որ 1972–1975 թվականներին Արևելյան լեզուների իր դասընթացի երեք տարիների ամենատպալուրիչ պատգամը, որ մնացել է Ֆրեդերիկ Ֆեյդիից, այն անմնացորդ սերն է, որ հայագետն ուներ Հայաստանի, նրա լեզվի, նրա ժողովրդի, նրա բոլոր դարաշրջանների մշակույթի նկատմամբ¹⁷:

1964-ին ֆրանսիական նշանավոր Գայիմար հրատարակչությունը լույս աշխարհի բերեց հայ ժողովրդական էպոսի՝ «Մասունցի Դավիթ» Ֆեյդիի կատարած ֆրանսերեն թարգմանությամբ¹⁸: Այս աշխատության մեջ ֆրանսիացի հայագետը պահպանել է ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու 1939-ին՝ էպոսի հազարամյա հոբելյանի առիթով պատրաստած համահավաք բնագրի առաջաբանը, որին կցել է իր սեփականը՝ չափազանց ուշագրավ և մեծարժեք: Ֆ. Ֆեյդիի նախաբանից իմանում ենք այն իրողությունը, որ «Մասունցի Դավիթ» ֆրանսերեն թարգմանությունը իրականացվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և Խորհրդային Միության ազգերի հանձնախմբի առաջարկով, որի նպատակն էր Արևմուտքի ընթերցողներին ծանոթացնել հայ գրականության գլուխգործոցներից մեկին՝ «Մասունցի Դավիթ» ժողովրդական վեպին: Նման որոշումը հայագետին պարզն է միայն հոգեկան բերկրանք, և նա իր գործին լծվել է մեծագույն պատասխանատվությամբ ու խանդավառությամբ: Ֆ. Ֆեյդին արդեն երեսնական թվականներից խորամուխ էր եղել հայագիտության մեջ և հանրագիտակ ու նվիրյալ հայկաբաններից էր: «Մասունցի Դավիթ» էպոսի առաջաբանից և բնագրի գրեթե բոլոր էջերում զետեղված մանրակրկիտ ծանոթագրություններից պարզորոշ երևում է նրա խոր ծանոթությունը հայ էպոսագիտության նվաճումներին, հայ ժողովրդի պատմությանը, հայ պատմիչներին, ժողովրդական բանահյուսությանը, հայ միջնադարյան մատենագրությանն ընդհանրապես: Նա Արևմուտքի ընթերցողին զգուշացնում է, թե հայ ժողովրդական էպոսի լույսընծայումը նրան չփոթեցնի, կարծել տալով, թե հայ գրականությունն ուրիշ երևելի ստեղծագործություն չուներ Արևմուտքի ընթերցողին առաջարկելու, բոլորովին՝ ոչ. հայ գրականությունը ունի տասնհինգ դարերի գիտական հարստություն պարունակող մատենագրություն: Ֆ. Ֆեյդին տեսնում է հեթանոսական ժամանակների արմատները «Մասունցի Դավիթ» էպոսում, որոնք զանազան փոփոխությունների են ենթարկվել բանավոր ավանդման ձևով և հասել են մինչև XIX դար՝ իրենց մեջ պահպանելով հին վիպասանքի որոշ ընդհանուր գծերը:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 521:

¹⁸ Caucase, Collection unesco d'œuvres représentatives, David de Sassoun, Épopée en vers, traduit de l'Arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit, professeur à l'école nationale des langues orientales vivantes, préface de Joseph Orbéli de l'Académie des sciences de l'union des républiques socialistes soviétiques. Gallimard, 1964.

Ֆ. Ֆեյդին առանձնացնում է պատմական այն շերտերը, որոնք և կազմել են «Մասունցի Դավիթ» էպոսի ժամանակային հիմքը: Նրանում կան հայերի պայքարը արաբական խալիֆաթի և Եգիպտոսի մելիքների դեմ, արտացոլված են հարաբերությունները խաչակիրների ու բյուզանդական կայսրերի հետ: Դա երևում է Չմշկիկ Սուլթանի և նրա աղջկա միջոցով Դավթին սպանելու դրվագում: Ֆեյդին նկատում է, որ Չմշկիկ անունը էպոսում մտել է բյուզանդական հայագի կայսր Չմշկիկի պատճառով:

Հայագետը համոզված է, թե մեծ կապ կա «Մասունցի Դավիթ» էպոսի և Մովսես Խորենացու օգտագործած հին վիպասանքի միջև, որովհետև բազմաթիվ թեմաներ դրանցում բաղդատելի են:

Ֆեյդին տիպաբանական չափանիշներով բնութագրում է Մասնա ծոերին: Նրանք հաճախ կոչվում են «ծոեր»: Իրենց ծննդյան օրից սկսած՝ այս դյուցազունները մեծանում են գերբնական ձևով. նրանք մի օրում մեծանում են այնքան, որքան մյուս երեխաները մեկ տարում: Իր առաջին տարիներին Դավիթը խաղում է իրեն հասակակից երեխաների հետ. նա պարզամիտ է, բայց չափազանց ուժեղ, և նրա խաղը ընկերների համար դառնում է ողբերգություն: Դավիթը իր թևին կրում է «Խաչ Պատերազմին», որը մի կախարդական-հոգևոր թալիսման է:

Մասնա դյուցազունների իդեալը ազատությունն է, որը պետք է իրենց, իրենց ժողովրդին, ողջ մարդկությանը: Դավիթն այլ ժողովուրդների մոտ էլ կատարում է ճնշվածներին պաշտպանելու սրբազան գործը: Սակայն նա երբեք չի գայթակրվում նստելու որևէ երկրի գահին, թեև այդ առաջարկը նրան արվում է: Դավիթն ունի ժողովրդական վարքագիծ: Նա և մյուս Մասնա ծոերը կատարում են շատ համեստ աշխատանքներ, մտերմանում են հասարակ մարդկանց հետ, օգնում են հոգ-նած գյուղացիներին, նույնիսկ եթե նրանք ճանապարհին հանդիպած օտարականներ են:

Առաջաբանի վերջում Ֆ. Ֆեյդին խոսում է «Մասունցի Դավիթ» էպոսի պոետիկայի մասին: Էպոսի պատումը ներկայանում է հանգավորված, որում կան երգվող հատվածներ: Էպոսը բարձրարվեստ է, նրանում բնորոշումները նրբանկատ են, կան հուզիչ հատվածներ, օրինակ, Դավթի հրաժեշտը: Կան երգիծական անձեր, ինչպես Յոան Վերգոն, Քեռի Թորոսը՝ իր փոփոխական բնավորությամբ, կան սպանիչ ծաղրի հատվածներ, ինչպես արաբ կանանց դիմումը Կոզբադին: Էպոսը հիացմունք է պատճառում իր պարզությամբ ու բարությամբ:

Ֆեյդին հավատացնում է, որ ինքը բառ առ բառ ճշգրտությամբ փոխարկել է էպոսը ֆրանսերենի՝ պարտավորված լինելով չսխալվել և չկորցնել այն գեղեցկությունը, որը դեպի իրեն կձգի ամեն մի ընթերցողի: Նա խորին հարգանքով է խոսում համահավաք բնագրի հեղինակների մասին, որոնք առաջնակարգ գործ են կատարել, էպոսը քննել են մանրակրկիտ ձևով: Ֆ. Ֆեյդիի կատարածը անթերի է թե՛ թարգմանական, թե՛ բանասիրական-մեկնաբանական առումով: Յուրաքանչյուր էջի տակ գետեղված մանրակրկիտ ծանոթագրություններն անսահման հեշտացնում են էպոսի ընկալումը: Այդ ծանոթագրությունները կարող են դառնալ առանձին ուսումնասիրության նյութ: Ֆեյդին շատ հաճախ ծանոթագրություններում կատարում է համահավաք բնագրի և «Մասնա ծոեր» էպոսի տարբեր պա-

տումների բնագրերի բաղդատումը: Նա հետոքեն է բացատրում բազմաթիվ հայերեն դարձվածների իմաստը և դնում դրանց ֆրանսերեն կամ այլ լեզուներով հայտնի համարժեքները: Բերենք երկու օրինակ (էջ 170). "Une jeune fille, une vraie houri de feu": Ֆեյդին բացատրում է, որ գեղեցկության համար հայերենում հուրի-հրեղեն ասվածը նշանակում է գերբնական գեղեցկության տեր կին-էակ (էջ 177). "Il se firent des coupures aux doigts et mUlirent leurs sangs" («Նրանք կտրում են մատները և խառնում են իրենց արյունը»): Ֆեյդին բացատրում է: Տես այս ծեսի նկարագիրը Տակիտոսի Տարեգրություններում, XII, 47, Հռադամիսի և հայոց արքա Միհրդատի միջև և այլն, և այլն:

Ռոմեն Ռոլանը նիդեռլանդական էպոսի՝ Շառլ դը Կոստերի «Լեգենդ Տիլ Ուլենշպիգելի» երկի համար գրված առաջաբանում նկատում է, թե ֆլամանդացիների ազգային երգում շեշտվում է լույսի մեջ ապրելու գաղափարը, որ այդ էպոսը մարդու և ժողովուրդների ազատության էպիկական ձայնն է: Նույնը կարող ենք ասել «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ֆրանսերեն բնագիրն ընթերցելուց հետո¹⁹:

Ֆ. Ֆեյդիի հայագիտական կոթողային աշխատություններից է «Քրիստոնեական Հայաստանի հմայիլները», որի վրա հեղինակն աշխատել է շուրջ հիսուն տարի, այսինքն՝ գիտական ողջ կյանքի ընթացքում: Իր հետազոտության առաջաբանի փոխարեն, դրված գեկույցի վերջում, նա իր պարտքն է համարում ընթերցողին որոշակի տեղեկություններ հաղորդել, թե ինչու այս գիրքն այդքան տարիներ հետո է լույս աշխարհ եկել: Հմայիլների ձեռագրերի արտագրումը սկսել է 1933-34 թթ. ձմռանը, երբ գտնվում էր Սուրբ Ղազար կղզում: Հետո Միսիթարյան միաբանության անդամ Եղիա Փեչիկյանը ներշնչում է նրան գրել հայերենի քերականություն, որն ինքն անմիջապես իրականացնում է: Այդ փոքրածավալ քերականությունը լույս է տեսնում 1935-ին²⁰: Այնուհետև հանգամանքների բերումով Ֆեյդին հայկական հմայիլներին վերստին անդրադառնում է միայն երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Նա սկսում է հմայիլների նյութերը քաղել Փարիզի ազգային գրադարանից: Դեպքերի բերումով աշխատանքը վերստին կանգ է առնում, որովհետև նախընտրում է աշխատել ու հրատարակել հայոց լեզվի դասագիրքը, որից հետո - էլ նոր ընդհատումը բացատրվում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի թարգմանության ու ծանոթագրման հետ կապված վիթխարի աշխատանքի հետ: Ահա այդ բոլորից հետո -միայն «Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամի» հովանավորությամբ լույս աշխարհ է եկել այս հատորը, որի վրա ընդհատումներով աշխատել է մոտկեսդար: «Քրիստոնեական Հայաստանի հմայիլները» գիրքն ունի «Հաղորդում», «Ձեռագրացուցակ», «Հմայիլների քննական բնագրեր» կարևոր բաժինները: Առաջաբանի փոխարեն գրված գեկույցում հայագետը ներկայացնում է հմայիլների ժանրը, հարցի պատմությունը, որին հավելում է իր կատարածը: Ըստ նրա՝ գրքում գետնեղված հմայիլները, բացի մեկից, գրված են եղել փաթաթված թղթի ձևով, դրանցում կան կայուն բանաձևեր, որոնցով միջնադարում փորձում էին պայքարել չար աչքի, դժբախտ դեպքերի ու հիվանդությունների դեմ: Այդ «հատուկ գրությունները»

¹⁹ Charles de Coster. La légende et les aventures heroiques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays Flandres et ailleurs. Moscou, 1979, p. 22.

²⁰ F. F e y d i t. Amulettes de l'Arménie chrétienne. Venise, st. Lazare, 1986, p. 16.

կախում էին վզից, թնից, այն կարող էին այրել ու մոխիրը ներշնչել, կամ մոխիրը լցնել ջրի մեջ, այնուհետև այն խմել: Այն հմայիչները, որոնք հանդիպել են հայագետին, ունեցել են քսանհինգ մետր երկարություն և տասներկու սանտիմետր լայնություն: Դրանք կարող էին պահվել գրպանում:

Ֆեյդին առաջին հերթին օգտվել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրերից: Այնտեղ կային քսանչորս ձեռագիր հմայիչներ: Դրանցից քսաներկուսը փաթաթված, ոլորուն ձևով էին, մեկը տպագրված՝ դարձյալ ոլորուն, իսկ մեկը քառակուսի ձեռագիր էր, բաժանված չորս քառակուսիների, դրանք իրենց հեթին բաժանված էին ութ եռանկյունիների, իսկ բոլորի կենտրոնում կլոր շրջան էր: Սուրբ Ղազար կղզու ձեռագրերը, որոնք պարունակում են հիշատակարաններ, ունեն հետևյալ թվահամարները՝ 1677, 1680, 1690, 1693, 1703, 1710, 1713, 1715, 1742, 1760, 1779, 1808: Այն ձեռագրերը, որոնք լրիվ չեն և չունեն հիշատակարաններ, պետք է որ լինեն միննույն ժամանակահատվածի: Տպագրված հմայիչները 1709 և 1731 թվականների են:

Ֆեյդին օգտվել է նաև Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող նույնատիպ վեց ձեռագրերից: Դրանցից երեքն ունեն տարեթվեր՝ առաջինը 1743, երկրորդը՝ 1766, իսկ երրորդի տարեթիվը ջնջված է:

Նա հատուկ ակնածանքով է հիշում իր պաշտելի ուսուցչի՝ Ֆրեդերիկ Մակլերի ազնվագարմ կնոջը, որը նրան հանձնել է հմայիչների երկու ձեռագիր: Մի ձեռագիր էլ նա ձեռք է բերել Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ: Այդ ձեռագրերից ոչ մեկը չունի ավարտի հատվածը: Այդ ձեռագրերը ևս ստեղծված են XVII, XVIII և XIX դարերում:

Ֆեյդիին հայտնի են նաև ավելի վաղ ժամանակների հմայիչների ձեռագրեր: Դրանցից մեկի նկարագրությունը կա Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարանում 433 համարի ներքո և գրված է 1476-ին: Այդ մասին վկայում է հայր Հակոբոս Տաշյանը²¹: Նա հիշում է նաև մեկ այլ ավելի հին ձեռագիր, որի մասին տեղեկացրել է հայր Վարդան Հացունին պրոֆեսոր Թեգայից: Այդ ձեռագիրը գրվել է 1447-ին և, փաստորեն, պահպանված ձեռագրերի մեջ հնագույնն է Արևմուտքում²²:

Ֆեյդին իր հետազոտությունը գրելիս օգտվել է տպագիր բազմազան աղբյուրներից: Հատկապես օգտագործել է Հովհան Մանդակունու «Թուղթ վասն հմայից դի-

²¹ Նույն տեղում, էջ 6:

²² Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կան բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք XV դարից են գալիս և ունեն հմայիչներ: Դրանցից են թիվ 716, 2001, 2072, 3248, 2145, 4600, 2562, 5951, 6319 և այլն: Կան նաև XIII–XIV դդ. ձեռագրեր, որոնք ունեն հմայիչներ: Դրանցից մեկն է թիվ 5473 ձեռագիրը, որը պարունակում է նաև հմայագիր ու գրված է XIV դարում: Իսկ 1290 թ. Սկևոայի վանքում գրված Ավետարանը վերջում ունի նաև հմայական հատված՝ «Աղօթք երաշտի» (ձեռագիր 2630): Հետաքրքիր է, որ բավական թվով հմայիչներ գետեղված են Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգրքի» հետ (օր. ձեռ. 2145): Իսկ 1373, 1480 թթ. գրված թիվ 2001 ձեռագիրը մի ժողովածու է, որի ճանաչողական արժեքը շատ մեծ է: Նրանում կան ոչ միայն հմայիչներ, այլև ամենաբազմազան նյութեր, որոնք ներկայացնում են XIV–XV դդ. հայ հոգևորականության, ինչպես նաև գրել կարողալ իմացող մարդկանց հետաքրքրությունների շրջանակը: Ձեռագիրը գրված է Աղթամարի վանքում (տե՛ս Յուզակ ձեռագրագ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականիյանի, Երևան, 1965, էջ 695):

թականաց եւ անօրէն յուռթողաց» ճառը, ինչպէս նաև հայր Վարդան Հացունու «Երդմունք հին հայոց մէջ» գիրքը: Հայագետի կարծիքով Մաշտոցի անվան Մատենադարանում էլ պահվող ձեռագիր հմայիչների հնագույն օրինակները գալիս են XV դարից: Նա անհնար է համարում գտնել որևէ թվական և ասել, թե հենց այդ ժամանակից հմայիչները մտան գործածության մէջ: Սակայն կա վավերական փաստ, որ դրանք գալիս են հինգերորդ դարի երկրորդ կեսից, և այդ փաստերը կապվում են այդ ժամանակի հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու հետ: Նրա ճառերից իմանում ենք, որ հենց հինգերորդ դարում հայերն օգտագործել են «գիր պահարան»: Մանդակունին իր ԻԶ (26) ճառն ամբողջությամբ նվիրել է կախարդական նման երևույթներին: Իսկ ովքե՞ր են այս գիր-պահպանականների հեղինակները, հարցնում է հայագետը, և դրա պատասխանը ևս գտնում է Հովհան Մանդակունու ճառի մէջ, ուր ասվում է, թե դրանց մէջ կան հոգևորականներ, որոնք դիմում են կախարդներին, իրենց վզից կախում նրանց գրած հմայիչները: Նա բացատրում է նաև, թե ինչու կախարդական հատկություններ ունեցող գրի այդ տեսակը պետք է տարածվեր: Մարդիկ կարիք ունենան ասպառնալից և հեշտորեն հավատում էին, որ յուրաքանչյուրը պետք է ունենա իրեն օգնող իր սեփական թախամանը: Տեղին նկատում է նաև թախամանի բնագիրն արտագրող գրիչների անգրագետ լինելու հանգամանքը, որի պատճառով շատ տեքստեր աղավաղվել են ու աղճատվել: Օրինակ, ձեռագրերից մեկում կարդում ենք՝ «Աքար որդի Քարմեայ», մինչդեռ այս սխալի հետևանք է, և պետք է լինի՝ «Արքայ որդի քրմի»²³: Հայագետը չի հանդգնում բոլոր բնագրերը ուղղել կամ ծանոթագրել, որովհետև դրանցում այնքան շատ են անհասկանալի տեղերն ու հավելումները, որ նպատակահարմար է դրանք ներկայացնել նախնական ձեռագրական տեսքով: Բնագրերը դասակարգելիս նա ի նկատի է ունեցել բովանդակային որոշ խնդիրներ, ինչպէս, օրինակ, Աստված, Հիսուսը, հավատի խնդիրներ, Մուրբ Կույսը, Առաքյալները, Սրբերը և այլն: Կան նաև որոշ խմբավորումներ ըստ հմայիչի բովանդակության՝ պահպանում ատամնացավից, աչքացավից, որդեծնության ժամանակ եղող վտանգներից, չար աչքից, բնական աղետներից և այլն: Նա նկատում է, որ հմայիչներում կան սխեմատիկ բովանդակային կրկնություններ՝ ա) Օգնական եւ պահապան եղիցի ծառայիս - Աստուծոյ...ամէն, բ) Նոյն բժշկութիւն եղիցի ի Յիսուսէ Քրիստոսէ ծառայիս - Աստուծոյ...ամէն:

Տեղին շեշտում է, որ հայ քրիստոնեական հմայիչներում մեծ տեղ են զբաղեցնում ավետարանական հատվածները, որոնց նպատակն է պաշտպանել հմայիչի տիրոջը: Նա բերում է իր հրատարակած հմայիչների և Ավետարանի միջև եղած նույնությունների պատկերը: Ահա դրանցից մեկը՝ ամլությունը, որը դիտվում է որպէս ծանր երևույթ, որպէս ավետում, հայտարարվում է հրեշտակից Մարիամին նրա հղի լինելը, նշելով նաև, որ հղի է նաև նրա ազգական Եղիսաբեթը՝ իր ծեր հասակում, որովհետև Աստուծու համար անկարելի բան չկա. «Իսկ Մարիամը հրեշտակին ասաց. «Ինչպէ՞ս այդ կը պատահի ինձ, քանի որ ես տղամարդ չեմ ճանաչում»: Հրեշտակը պատասխանեց և նրան ասաց. «Մուրբ Հոգին կը գա քո վրա, և Բարձ-

²³ F. F e y d i t. Amulettes de l'Arménie chrétienne, p. 8.

րեալի գորությունը հովանի կը լինի քեզ, որովհետև նա, որ քեզնից է ծնվելու, սուրբ է և Աստուծո որդի կը կոչվի: Եվ ահա քո ազգական Եղիսաբեթը. նա ևս հղի է իր ծերության մեջ, և այս հղիության վեցերորդ ամիսն է նրա, որ ամուլ էր կոչված. որովհետև Աստուծո համար անկարելի բան չկա»²⁴:

Ֆեյդին գրում է, որ հմայիլներում առկա են աղոթքներ, որոնք բաժանում է երկու խմբի՝ ա) քրիստոնեական կանոնական աղոթքներ, բ) գուտ հայկական աղոթքներ:

Ֆեյդին նկատում է, որ հմայիլների լեզուն, բնականաբար, դասական է: Մակայն այդ լեզուն ունի թերություններ, որովհետև հմայիլների բնագրերը կազմվել են մեծ մասամբ ցածրաստիճան հոգևորականների կողմից: Բնագրերում կան բազմաթիվ սխալներ, որոնք արդյունք են գրեթե գրել-կարդալ չիմացողների արտագրության: Կան նաև դեպքեր, երբ գրիչը չի իմացել ուղղագրական կանոնները, և դա էլ հասցրել է կոպիտ սխալների. այսպես, ցառոց բառն աղավաղվել է և դարձել ցոոց, վիմազուրը՝ վիմայզուր, օրհնեալը՝ ոռթնեալ և այլն: Վերջապես, հիշատակարանները գրվել են հմայիլը ստեղծողի կամ օգտագործողի լեզվով և շատ հեռու են դասական լեզվից: Հայագետը նշում է նաև, որ կախարդանքը չի ճանաչում սահմաններ՝ ոչ ազգային և ոչ էլ կրոնական, այդ իսկ պատճառով դրանցում կարելի է հանդիպել թուրքերեն, արաբերեն, քրդերեն բառեր: Հայկական հմայիլների ներսում կարելի է հանդիպել կրոնակախարդական բանաձևեր, որոնք ոչ միայն հայկական են, այլ կան նաև այլ ժողովուրդների՝ հրեաներ, մահմեդականներ և քրիստոնյաներ, որովհետև դրանք ունեն մի ընդհանուր ծագում, հավանաբար եկող մարդկության հնագույն մտածողությունից:

Ֆեյդիի գործը այսօր էլ ունի իր արժանի շարունակողները: Բոլորովին վերջերս լույս է տեսել հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներին նվիրված մի կոթողային գիրք, որի հեղինակը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Մարգիս Հարությունյանն է: Այս գիրքը նրա երկարամյա աշխատանքի արդյունքն է և ներկայացնում է ժողովրդական բանահյուսության մեջ եղած հմայական աղոթքների հարստությունը՝ գիտական համապատասխան մեկնություններով²⁵:

Ֆ. Ֆեյդին կատարել է գիտական կարևորագույն աշխատանք: Նախ, նա ի մի է բերել հայկական հմայիլների ձեռագրական հարստության մի մասը, կազմել դրանց մանրամասներով հարուստ ցուցակը և ապա գիտականորեն դասակարգել ու գնահատել դրանք:

Նրա այս աշխատությունը հուշում է նույնը կատարել նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող բազմաքանակ հմայիլների հետ՝ կազմելով դրանց նմանօրինակ մանրամասնված ցուցակը և դրանք դնել գիտական շրջանառության մեջ:

²⁴ Ղուկաս, Ա, 34-38:

²⁵ Տե՛ս նաև Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, աշխատությամբ՝ Մարգիս Հարությունյանի, Երևան, 2006:

Ֆ. Ֆեյդիի պատրաստած հայոց լեզվի դասագիրքը, որը երկու անգամ է հրատարակվել, գրված է արևմտահայերենի ուսուցման համար՝ «Manuel de langue arménienne (Arménien occidental moderne)» (Paris, 1969)²⁶:

Դասագիրքը ծավալուն է, ունի 394 էջ: Գրքի տիտղոսաթերթի դարձերեսին գլխատառերով, շրջանակի մեջ ընդգծված ձևով տպագրված է հետևյալ ընծայականը. «Այս համեստ գործին երկրորդ տպագրություն կը ձուներ Երևանի 2750 ամյակին»:

Դասագրքի սկզբում կա համառոտ զեկույց, որը ներկայացնում է դրա ստեղծման երկարատև պատմությունը: Այդ գրքում եղած բոլոր դասերը մեթոդապես անցել են գործնական կիրառման ստուգման ընթացքով, այդ իսկ պատճառով դրանք երաշխավորում են հայոց լեզվի կատարյալ ուսուցումը: Յուրաքանչյուր դասին կցված վերլուծական հանձնարարականները, սկսած առաջին դասից մինչև վերջինը, հնարավորություն են ընձեռում արագորեն հասնել ուսուցման ցանկալի արդյունքին: Գրքի առաջաբան-զեկույցում և ողջ դասագրքում ֆրանսերեն ու հայերեն լեզվի համադրությամբ մշակված է ուսուցման մի մեթոդ, որը, անշուշտ, գիտական առումով եզակի է իր տեսակի մեջ և պետք է հետաքրքրի հայոց լեզվի մեթոդիկայով զբաղվող մասնագետներին, պայմանով, որ նրանք ֆրանսերենի հետ կապված դժվարություններ չունենան:

Դասագրքի «Նախաբանը» բնորոշում է հայոց լեզվի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում ունեցած առանձնահատկությունները: Պայմանավորված Հայաստանի աշխարհագրական դիրքով՝ հայոց լեզուն սերտ շփումների մեջ է եղել իրանյան և հելլենական երկրների հետ: Արդի հայերենը ձևափոխվել է երկու հարուստ լեզուների՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի, որոնք մեծ մասամբ ունեն նույն քերականական կառուցվածքը: Իրենց զարգացման մակարդակով հայերենի երկու ճյուղերը ներկայացնում են լեզվական մեծ հարստություն: «Նախաբանում» սեղմ անդրադարձ կա հինգերորդ դարի հայոց լեզվին: Ֆեյդին շեշտում է, որ հայերենը - հին մշակված լեզուներից է: Հինգերորդ դարում՝ ազգային այբուբենի հայտնագործումից հետո, աստվածաբանությունը և դավանաբանական վեճերը թարգմանիչների գրչի տակ զարգացրել են այդ լեզուն: Հետո հայերենի վրա իրենց կնիքն են դրել խաչակրաց արշավանքները և փոխհարաբերությունները Լևանտի երկրների հետ: Հայոց լեզվի վրա ազդել են նաև գաղթօջախների առկայությունը Եվրոպայում և այլ երկրներում, ուր հայերը շփվել են զարգացած քաղաքակրթության հետ, որի շնորհիվ արդեն 1512 թ. տպարան են հիմնել Վենետիկում: Հայերենը նոր զարգացում է ստացել XVIII դարում, երբ Վենետիկում Մխիթարյանները հիմնեցին իրենց միաբանությունը: Իսկ XIX դարում հայոց լեզուն լայն գործածության մեջ դրվեց ամենատարբեր բնագավառներում՝ գրականություն, արվեստ, գիտություն, քաղաքագիտություն, տնտեսագիտություն և այլն, բոլոր ճյուղերի զծով ստեղծելով մտային հարուստ բառարան. «Այս տասնհինգ դարերի ընթացքի հայոց լեզվի կազմա-

²⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրադարանում պահվող գրքի այս օրինակն ունի Ֆ. Ֆեյդիի հետևյալ ընծայագիրք. «Հայաստանի փառավոր «Մատենադարանին», հարգանք Ֆրեսո. Ֆեյդի, Փարիզ, 22 սեպտ. 1969»:

վորման արդյունքն այն է, որ արդի հայերենը քաղաքակիրթ մի լեզու է, կատարելապես բացառիկ որակի»²⁷:

Ֆ. Ֆեյդիի «Հայոց լեզվի» դասագրքի ամենամեծ արժանիքն այն է, որ հեղինակը լեզվական ուսուցման գործընթացն իրականացնում է հայ ժողովրդի պատմության փաստերին ծանոթացնելուն զուգընթաց, և այդ միահյուսվածության արդյունքը կարևորվում է նրանով, որ օտարագգին, յուրացնելով հայերենը, լիովին պատկերացում է կազմում հայ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին. իմանում է նրա ծագումը, զարգացումը, XX դարում նրա ունեցած դերը: Ֆ. Ֆեյդին նմանօրինակ նյութերը քաղում է հայ պատմիչներից, հայ բանասերներից ու պատմաբաններից: Ֆ. Ֆեյդին իր «Հայոց լեզվի» դասագրքում դրված բնագրերով հիմնավորում է, թե հինգերորդ դարում Մեսրոպ Մաշտոցի հանձարով երևան եկած հայոց այբուբենը եղել է իսկական հրաշք, որն ապահովել է հայ ժողովրդի հետագա մտավոր կյանքի չընդհատվող վերելքը»²⁸:

Ֆ. Ֆեյդիի հայագիտական աշխատությունների մեջ մաշտոցյան այբուբենի մասին ամենից ավելի հանգամանալի խոսք կա 1982-ին, Վիեննայում, Մխիթարյանների մոտ հրատարակված "Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien" («Նկատումներ սուրբ Մեսրոպի այբուբենի և հետազոտություն հայերենի հնչյունաբանության», 216 էջ) ծավալուն հետազոտության մեջ: Աշխատության նախաբան-ազդում Ֆեյդին հայտնում է, թե այս ուսումնասիրությունը բաղկացած է երեք մասից, վերջին երկու մասերը ավելի սերտ շաղկապված լինելով իրար՝ հստակորեն զատվում են առաջինից և՛ իրենց բնույթով, և՛ շոշափած խնդիրներով: Երկրորդ մասում հայագետը քննում է նախ ներքին ու արտաքին քաղաքական հանգամանքները, որոնք ուղեկցում էին այբուբենի ստեղծմանը, այն երկաթազիր այբուբենի, որը հորինվեց, ըստ երևույթին, հունական նոտրգրի ազդեցությամբ:

Հետո գալիս է երկար խորհրդածություն մի հարցի վերաբերյալ, որը նրան չի դադարել մտատանջելուց սկսած այն օրվանից, երբ սկսել է սովորել դասական հայերենը (գրաբարը). «Որոշ լեզուներ վերցրել են պատրաստի այբուբեններ և դրանք գործածել, և չպետք է հեշտորեն մոռանալ, որ հայոց այբուբենը գտնվում է մյուս այբուբեններից տարբեր հանգամանքներում, ստեղծվելով սխտեմատիկորեն մի հին լեզվի համար, այն չունեցավ հնացման իրողություն»²⁹,– գրում է Ֆեյդին:

Եթե XIX դարի և XX դարասկզբի եվրոպացի հայագետները իրենց գիտական վարկածները, եզրակացությունները, հետազոտության արդյունքներն առաջ քաշելիս վկայակոչում էին Վենետիկի, Վիեննայի, Ս. Պետերբուրգի, Փարիզի, Բեռ-

²⁷ F. F e y d i t. Manuel de langue arménienne. Paris, 1969, p. XIV.

²⁸ 1963-ին Նյու Յորքում հրատարակված Ա. Ա. Պետիկյանի "The Golden Age in the Fifth Century" («Ոսկեդարը հինգերորդ դարում») գրքում Մաշտոցի այբուբենի երևան գալը հենց բնորոշվում է որպես հրաշք, և այդ խորագրով կա առանձին գրուկ. "A miracle" (տե՛ս The Golden Age in the Fifth Century, by A. A. Bedikian. New York, 1963, p. 13–22).

²⁹ Տե՛ս F. F e y d i t. Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien. Wien, 1982 (Deuxième édition).

լինի, Մոսկվայի, Էջմիածնի միաբանության հայագետներին, ապա Ֆ. Ֆեյդին հղում է Մայր Հայաստանի նշանավոր լեզվաբաններին՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Հ. Աճառյանին, Գ. Ջահուկյանին, Էդ. Աղայանին, Ա. Ղարիբյանին և ուրիշներին: Ֆ. Ֆեյդին տեղեկացնում է, որ սույն աշխատության առաջին տարբերակը լույս է տեսել քսան տարի առաջ, հետագայում նա վերընթերցել է Հայաստանի գիտնականների գրքերը՝ նվիրված մեսրոպյան այբուբենին՝ հատկապես Էդ. Աղայանի «Նախամաշտոցյան Հայ գրի ու գրականության, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին (Երևան, 1977) գիրքը ու հասկացել է, որ ինքն ու Էդ. Աղայանը ունեն ճիշտ և ճիշտ նույն կարծիքը հայոց այբուբենի հետ կապված խնդիրներում: Իր հետ համակարծիք է նաև ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանը: Ահա այս նոր հանգամանքներն էլ մեծապես նպաստել են առավել ծավալուն և նորացված երկրորդ գիրքը գրելու մաշտոցյան այբուբենի մասին:

Ֆ. Ֆեյդին աշխատության առաջին մասը կոչել է "A-t-il existe anterieurement un alphabet quelconque ayant servi, à écrire la langue arménienne?" («Նախապես գոյություն է ունեցել որևէ այբուբեն, որ ծառայել է հայոց լեզվով գրելու համար»): Այս հատվածում նա հանգամանորեն բանավիճում է պատմաբան Ա. Գ. Աբրահամյանի հետ՝ նկատի ունենալով վերջինիս «Հայ գրի և գրչության պատմություն» (Երևան, 1959) գիրքը³⁰: Ֆ. Ֆեյդիի համար առաջնային է հետևյալ հարցը. նախքան Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենը, կարևոր է իմանալ, եղե՞լ է ազգային այբուբեն, թե հայերը փորձել են գրել օտար այբուբեններով: Եվ ահա այդ խնդիրներում ինքը բանավիճելու է Աշոտ Գ. Աբրահամյանի հետ³¹: Ֆ. Ֆեյդին հիշեցնում է, որ հայերի նախնիները՝ ուրարտացիներն, արդեն ունեին սեպագրեր, հայերը հետագայում նախընտրել են գրի առավել զարգացած ձևը և դիմել են հունական ու արամեական այբուբեններին:

Լեզվաբանական և հնչյունաբանական բազում և բազմատեսակ քննություններից հետո Ֆ. Ֆեյդին գրքի վերջում գրված եզրակացության մեջ ասում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցն իր առջև խնդիր էր դրել ստեղծել մի այնպիսի այբուբեն, որ յուրաքանչյուրին հնարավորություն տա նվազագույն ջանքերով կարդալ ու գրել հայերեն. «Եվ այս խնդիրը նա լուծել է հռչակապ. ըստ որում, 1500 տարի հետո ուղղաբանական դժվարությունները մնացել են և չնայած լեզվի էվոլյուցիային՝ ուղղաբանական դժվարությունները մնացել են նվազագույն»³²:

Երիտասարդ Ֆ. Ֆեյդիի հայագիտական առաջին ուսումնասիրություններից է Հեթում պատմիչի պատմության վերաբերյալ բանախոսությունը, որը նա կարդացել է 1938 թ. մարտին Փարիզի Հայ երիտասարդների միության հավաքին՝ այն էլ հայերեն: Այս բանախոսությունը մեկ տարի անց հրատարակել է հայ հին և նոր գրականության, հայ մշակույթի, հայ ժողովրդի պատմության մեծ գիտակ և երախ-

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1–32:

³¹ Ֆ. Ֆեյդին գրում է: "l'ouvrage d'Achod G. Abrahamian", որպեսզի չշփոթեն լեզվաբան և անվանի գրաբարագետ Ա. Ա. Աբրահամյանի հետ:

³² Տե՛ս F. F e y d i t. Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien, p. 216.

տավոր Արշակ Չոպանյանը «Անահիտ» մատենաշարի թիվ 2-ում³³: Արշակ Չոպանյանն իր առաջաբանում կարևոր փաստեր է հաղորդում այդ բանախոսության կազմակերպման առիթի, ինչպես նաև Հեթում Պատմիչի վերաբերյալ: Պարզվում է, որ բանախոսությունն ունկնդրելու եկածներից շատերն առաջին անգամ են լսել Հեթում պատմիչի անունը և նույնիսկ չեն էլ իմացել, թե Կիլիկյան հայ թագավորության ժամանակահատվածում հայերն ունեցել են մի այդպիսի պատմիչ, որի գործը միջազգային արժեք է ստացել և թարգմանվել է եվրոպական մի շարք լեզուներով, ու Եվրոպայում այն հռչակավոր էր նույնքան, որքան Մարկո Պոլոյի գիրքը³⁴: Անշուշտ, Ֆեյդիի ուսումնասիրությունը հետազայում հիմք է դարձել ուրիշ հայագետների ու գիտնականների համար՝ Հեթում Պատմիչի վերաբերյալ փաստեր քաղելու խնդրում:

Ֆեյդին գեկուցման սկզբում դնում է Հեթումի պատմության ֆրանսերեն այն օրինակի խորագիրը, որն ինքն ուսումնասիրել է՝ «La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient» composée par le Frère Hayton, de l'ordre de Prémonstré»: Հատկապես նա կարևորում է Հեթումի երկում հաղորդված տեղեկությունները թաթարների վերաբերյալ, որոնք չափազանց շատ են հետաքրքրում եվրոպական գիտությանը: Նրա կարծիքով Հեթումի ապրած ժամանակներում (XIII դարի վերջ, XIV դարի սկիզբ)³⁵ ֆրանսերենը Եվրոպայի կարևոր լեզուներից էր, ավելին՝ «Ֆրանսա տիեզերքի մտավորական մայրաքաղաքն էր և քրիստոնեական վերջին գրավվելիք կեղծանական հաստատությունը իրեն քաշելու վրա էր. Պապությունը, որ Ավինյոն քաղաքը մեկ դար պիտի կենար՝ Կղեմես Ե Պապեն սկսյալ»³⁶:

Ֆեյդիի կարծիքով Հեթում Պատմիչի գիրքը ֆրանսիացիներին հայտնի դարձավ Մարկո Պոլոյի երկից հինգ տարի հետո: Հեթումը Ֆրանսիա է գնում որպես «Le Frère Hayton»: Նա Օշին իշխանի որդին էր, միշտ իր մեջ ունեցել էր ներքին մի պայքար՝ դառնալ հոգևորական ու ծառայել միայն Աստծուն, թե՛ որպես զինվորական կատարել հայրենիքի նկատմամբ իր պարտքը: Նա Կոռնիկոսի իշխանն էր, նրա ժամանակ Կիլիկիան շրջապատված էր թշնամիներով, և պետք էր կռվել

³³ Հեթում պատմիչ, հեղինակ «Ծաղիկ պատմությանց արևելյան աշխարհի» գրքին, գրեց Ֆրեյտերիք Ֆեյտի, Հառաջաբան Արշակ Չոպանյանի, Պատկերագրոված Փարիզի Ազգային Մատենադարանի երկու հին ձեռագիրներու մանրանկարներուն վերարտադրություններով, Փարիզ, 1939, 26 էջ:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 5:

³⁵ Հեթում պատմիչ – ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ, պատմագիր, պետական գործիչ: Հեթումյանների իշխաններից և թագավորական տոհմից: 1294-1305 թթ. հայոց սպարապետ: Վարել է հաղթական մի շարք ճակատամարտեր հարևան մահմեդական իշխանությունների դեմ: 1305-ին սպարապետությունը հանձնել է իր որդի Օշինին, ընդունել կաթոլիկություն և մեկնել Կիպրոս՝ կրոնավորելու: 1307-ին Կղեմես V պապի հանձնարարությամբ գրել է մոնղոլ-թաթարների պատմությունը: Երկը գրվել է միջնադարյան ֆրանսերենով, ապա վերածվել լատիներենի, հետագայում թարգմանվել ֆրանսերեն, իտալերեն և այլն: 1842-ին Մ. Ավգերյանը լատիներենից թարգմանել է գրաբար՝ կցելով նաև Հեթումի անունով հայտնի ժամանակագրությունը, որն ընդգրկում է արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի և ասիական ու եվրոպական պետությունների (1096-1307-ի շրջանի) պատմությունից (տե՛ս Ռվ ով է, Հայեր, կենսագրական հանրագիտարան, հ. I, Երևան, 2005, էջ 644):

³⁶ Հեթում պատմիչ, հեղինակ «Ծաղիկ պատմութեանց արևելեան աշխարհի», էջ 7:

նրանց դեմ: Հենց Հայաստանում խաղաղություն է հաստատվում, նա Կիպրոսում ձեռնադրվում է հոգևորական, հետո իր հարգանքը Կղեմես պապին հայտնելու համար մեկնում է Ֆրանսիա, այնուհետև հաստատվում Պուատիե քաղաքի վանքում: Հեթումն իր պատմությունը բանավոր պատմել է Nicolas Falcon անունով մի վանականի, որ Հեթումի պատումը գրառում է լատիներենի թարգմանելու նպատակով: Nicolas Falcon-ը իր թարգմանությանը կցում է առաջաբան, ուր ասվում է. «Այս գիրքը ես՝ Nicolas Falcon, նախ ֆրանսերեն օրինակեցի, ինչպես Հեթում եղբայրը բերնուց կ'ըսեր, առանց նոթերու կամ օրինակի և ֆրանսերեն լատիներենի թարգմանեցի: Եվ այս գիրքը իր ձեռքը ունեցավ Նորին Սրբություն քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թվականի օգոստոս ամսուն, փառք Աստուծո, Ամեն»³⁷:

Ֆեյդին նկատում է, որ պատմական փաստեր հաղորդելուց զատ Հեթումի երկն ունի նաև գրական հատվածներ, որոնց նպատակն է եղել ցրել ընթերցողի ուշադրությունը քաղաքական ծանր դեպքերից և առավել հեքիաթային պատումներով հետաքրքրել նրան: Դրանցից մեկը համարում է Չինգիզ խանի մասին պատմող կտորը, ուր թեև կան պատերազմական նկարագրեր, սակայն գերիշխում է վիպական պատումը: Այն, իրոք, խիստ հետաքրքիր է: Չինգիզ խանը գրավում է բազմաթիվ երկրներ և երբ ձեռնարկում է մտնել ու զավթել հերթական երկիրը, նրան միշտ այդ հաջողվում է: Մի օր Չինգիզ խանը գնում էր փոքրաթիվ զինակիրներով շրջապստված և հանկարծ հանդիպում է թշնամու մեծաքանակ բանակի, որի զինվորներն անմիջապես հարձակվում են նրանց վրա: Չինգիզ խանը խիզախորեն պաշտպանվում է, բայց նրա ձին սատկում է, ու խանի զինվորներին թվում է, թե իրենց զորավարը պիտի բռնվի, փոքրոգի ձևով սկսում են փախչել: Թշնամին հետապնդում է նրանց, առանց նկատելու հետիոտն մնացած խանին: Խանը թաքնվում է մացառների մեջ: Թշնամիները սկսում են փնտրել նրան, տեսնելով մացառների վրա կանգնած թռչունին, մտածում են. «Այս թռչունը այնտեղ պիտի չկենար, եթե մարդ ըլլար մացառին մեջ»³⁸, և թողնում հեռանում են: Հեթում Պատմիչը բացատրում է, թե այդ դեպքից հետո թաթարները իրենց գլխի վրա՝ ի հիշատակ այդ թռչունի, որ փրկել է Չինգիզ խանի կյանքը, դնում են փետուր:

Ֆեյդին կրկնում է, թե Հեթում Պատմիչը թաթարների մասին բարեկամաբար է խոսում, որովհետև վերջիններս դաշնակցել էին հայերին, բացի այդ, Եվրոպայում թաթարների մասին ոչինչ չգիտեին, և Հեթումի գիրքը չափազանց հետաքրքիր էր Եվրոպայի իշխող դասի համար:

Ֆեյդին Հեթումի պատմության մեջ տեսնում է հայրենասեր մատենագրին, որը դիվանագիտական ու փաստաբանական հմտությամբ պապին ներկայացնում է հայրենիքի ճշմարիտ կացությունը, մյուս կողմից, որպես իսկական հոգևորական, երազում է Սուրբ երկիրը և Հիսուսի Սուրբ գերեզմանն ազատագրել այլադավաններից: Փաստորեն, Հեթումի պատմությունը դառնում է մի համոզիչ աղաչանք՝ ուղղված պապին, որպեսզի վերջինս նոր խաչակրաց արշավանք սկսեր. «Բայց Հեթում պատմիչ չէ միայն. հիանալի փաստաբան մըն է, որ գիտե կացությունը

³⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

ներկայացնել, հավատարիմ և անկեղծ կրոնավոր մըն է, որ չի կրնար հանդուրժել, որ Ս. Երկիրը և Ս. Գերեզմանը այլակրոններուն ձեռքն ըլլան, համոզիչ քարոզիչ մըն է, որ Պապին անգամ կը համարձակի աղաչանք մատուցանել և քարոզել, թունդ հայրենասեր մըն է, որ բոլոր քրիստոնյա տերությանց հետ միասին կ'ուզէ իր հայրենիքը ազատել, խոհեմ գորավար մըն է, որ նույն խնամքով կը պատրաստէ Խաչակիրներուն պատերազմական արշավանքը, ինչպէս պատրաստէր է համոզումը»³⁹: Հայագետի կարծիքով՝ Հեթումի երկի առաջին երեք մասերը կայուն մի հիմք են, որի վրա կանգնեցվում է երկի գագաթը՝ խաչակրաց արշավանքի ծրագիրը:

Ֆեյդին Հեթումին համարում է վարպետ պատմիչ, ու թեպէտ խիստ մոտենալու դեպքում նրա երկում կարելի է պատմական ինչ-ինչ սխալներ գտնել, սակայն հեղինակն իր գործին մոտեցել է ամենայն լրջությամբ՝ աղբյուրների ստուգությունն անգամ նշանակելով: Ֆեյդին համոզված է, թէ թաթարների պատմության առաջին մասը մատենագիրը լսել է հենց թաթարներից, երկրորդ մասը նրան պատմել է թագավորը, իսկ երրորդն իր աչքով տեսած դեպքերի նկարագիրն է: Հայագետը նշում է նաև, որ Հեթումը այս գործը օտար լեզվով առանց որևէ գրքի նայելու է թելադրել Nicolas Falcon-ին. վերջինս ֆրանսերենով այդ մասին վկայում է՝ «Comme le Frère Hayton me le dictoit de sa bouche sans note ni exemplaire»⁴⁰:

1956 թ. ապրիլի 25-ին Փարիզում Դեբյուսի անվան դահլիճում Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հանդես է եկել իր հերթական մեծարժեք զեկուցմամբ, որը կոչվում է «Հայ ժողովրդական էպոսը» («L'épopée populaire arménienne»): Այս զեկուցման մեջ նա անդրադառնում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ զետեղված առասպելա-վիպասանական հատվածներին, որոնք արդեն լուրջ քննության էին ենթարկվել Մկրտիչ Էմինի, Գրիգոր Խալաթյանցի, Մանուկ Աբեղյանի և ուրիշների կողմից⁴¹: Ուսումնասիրության մեջ Ֆեյդին հակադրվում է այն բոլոր բանասերներին, ովքեր հայ պատմահոր ապրած ժամանակը տեղափոխում են հինգերորդ դարից մինչև ութերորդը և խստիվ մերժում են նրա պատմության արժանահավատությունը: Նա ոչ միայն այս, այլև իր նախորդ ու հետագա ուսումնասիրություններում Մովսես Խորենացուն համարում է «ոսկեդարի» պատմիչ, որի երկը, նրա կարծիքով, աչքի է ընկնում քննական խոր վերլուծությամբ:

Ֆեյդին Խորենացու պատմության մեջ տեսնում է այն աղբյուրը, որը հաստատում է հայ ժողովրդի հնագույն հարուստ բանահյուսության գոյությունը. «Ահա երկու փոքրիկ հատված, որոնք ձեզ գաղափար կտան մեզ հետաքրքրող բնագավառում Մովսես Խորենացու արժեքը, այսինքն՝ նրա ակնարկներով հայտնաբերե-

³⁹ Նույն տեղում, էջ 20:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Ֆեյդին չի անդրադարձել իր նախորդների աշխատություններին: Այդ աշխատություններն են՝ Մ. Է մ ի ն. Վեպր հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, Մովսես Խորենացին և հայոց հին վեպերը, Թիֆլիս, 1886, Г р. Х а л а т я н. Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского. М., 1896; Մ. Ա բ է դ յ ա ն. Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899 (տե՛ս Մ. Ա բ է դ յ ա ն. Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1985, էջ 66-272) և ուրիշներ:

լու բանահյուսական մի գրականության գոյությունը»⁴²: Որպես սպացույց իր եզրակացության՝ նա ներկայացնում է Բյուրասպ Աժդահակի առասպելի հետևյալ հատվածը. «Բայց ի նչ ցանկություն է արդոք, որ ունես Բյուրասպի Աժդահակի անպիտան և անճոռնի առասպելների նկատմամբ կամ ինչո՞ւ մեզ նեղություն էս տալիս պարսից անհարմար ու անճաշակ գրույցների, մանավանդ թե անբանության պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և անբարի բարերարությունը, դների նրա սպասավորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել չկարողանալը, ուսերը համբուրելը, այնտեղից վիշապներ ծնվելը, այնուհետև չարության աճումը, փորի համար մարդիկ սպառելը: Հետո մի ոմն Հրուդենի նրան կապելը պղնձե լարերով և Դմբավրնդ կոչված լեռը տանելը, հետո Հրուդենի քնելը ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաշելով բլուր տանելը, Հրուդենի զարթնելը և նրան լեռան ինչ-որ այր տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա առաջ իբրև արձան հաստատելը, որից սարսափահար եղած՝ հնագանդ է մնում շղթաներին և չէ իշխում դուրս գալ և աշխարհն ապականել»⁴³: Ֆեյդին նկատում է, որ Արտավազդը՝ շղթայված Արարատի վրա, նման է Կովկասյան լեռներին գամված Պրոմեթևսին և Դմբավրնդում բռնված Աժդահակ-Ձոհակին: Այս հատվածի համար նա վերստին կարևորում է բանահյուսական նյութը. «Պատվները սրա մասին գրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանք է անում դուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, ասում են, դարբինների կռանահարության ձայնից կապանքներն ամրանում են: Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, կիրակի օրերը երեք կամ չորս անգամ (կռանով) խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան»⁴⁴: Որպես փակագծային տեղեկություն՝ Ֆեյդին բերում է Migne-ի հոդվածը "Dictionnaire des Sciences Occultes"-ից («Գաղտնի գիտությունների բառարան»), որը հետևյալն է. «Սա Շվեյցարիայի պառավների մոտ տարածված առասպել է, ըստ որի Սուրբ Բերնարդը բռնվել է դներից և շղթայվել Քլեովո վանքի շրջակա լեռներից մեկում: Ըստ այս առասպելի, կա մի սովորություն. երկրի դարբինները ամեն երկուշաբթի աշխատանքն սկսելուց առաջ մուրձով երեք անգամ հարվածում են սալին, որ դնի շղթաներն ամրանան, և նա չկարողանա ազատվել»⁴⁵: Ֆեյդիի կարծիքով՝ սա Արտավազդի մասին պատմվող առասպելի համապատասխան հատվածի պատճենահանումն է:

Առաջ տանելով բանահյուսական նյութերին վերաբերող իր քննությունը՝ Ֆեյդին հասնում է նաև «Պարսից պատերազմ» հայ բանահյուսական վեպին, որը լայն չափերով օգտագործված է Ազաթանգեղոսի և այնուհետև Փավստոս Բուզանդի կողմից: Նա չի տալիս «Պարսից պատերազմ» վեպի անունը, պարզապես, ըստ Մովսես Խորենացու օգտագործած վիպական նյութերի, խոսում է Արտաշիր Պապականի կողմից Պարսկաստանում Սասանյան գերդաստանի հաստատման, ինչ-

⁴² F. F e y d i t. L'épopée populaire arménienne.– «Բազմավեպ», 1957, հունվար-փետրվար, էջ 27):

⁴³ Նույն տեղում, էջ 27–28: Տե՛ս Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի. Հայոց պատմություն (այնուհետև՝ Մ. Խ., Հ. պ.), աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանումները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 107:

⁴⁴ F. F e y d i t. L'épopée..., p. 27–28; Մ. Խ., Հ. պ., էջ 233:

⁴⁵ F. F e y d i t. L'épopée..., p. 36–37.

պես նաև Տրդատ Մեծի վիպական կերպարի մասին⁴⁶: Ֆեյդին ներկայացնում է Մասանյանների պետական հեղաշրջման ժամանակ Հայաստանի քաջ արքա Խորրովի մատնությամբ սպանվելը: Նրա որդին՝ Տրդատ Մեծը, մի իսկական վիպական կերպար է նաև ըստ «Խորենացու «Հայոց պատմության»: Նա տիտանական ուժի տեր է, ճարտար է զինաշարժության մեջ. «...կրկեսի մրցության մեջ գերազանցեց... նաև արգիացի Կերասուսից, որովհետև սա եզան կճղակը պոկեց, իսկ (Տրդատը) երկու վայրենի ցուլերի եղջուրը մի ձեռքով բռնելով պոկեց և վիզը ոլորելով ջախջախեց»⁴⁷: Ֆեյդին նաև պատմում է, թե ինչպես երբ Պրոքոսը պատերազմում էր գոթերի հետ, սաստիկ սով է լինում, ու գորքը նրան սպանում է, իսկ Տրդատը մեն-մենակ հաղթում է գորքին: Նաև կրկեսում ձիարշավի ժամանակ, կամենալով կառքը քշել, հակառակորդի ճարպկությունից ցած է ընկնում, սակայն բռնում ու կանգնեցնում է կառքը: Սրանք Տրդատի հեթանոս եղած ժամանակի երիտասարդական սխրագործություններն են: Տրդատը դառնում է քրիստոնյա, քրիստոնյա է դարձնում նաև իր ժողովրդին, և ահա դրանից հետո նրա կերպարն այլևս վիպական չէ, այլ ստանում է վկայաբանական գրականությանը հատուկ զօժեր:

Ֆեյդին հինգերորդ դարի պատմիչ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ Պապի կերպարում տեսնում է քրիստոնեական հավատի նկատմամբ ցուցաբերած ուրացության դեպքեր, և ասում է, թե նա ծառայում էր դներին, որոնք օձերի կերպարանքով դուրս էին գալիս նրա ծոցից և փաթաթվում ուսերին⁴⁸: Հայագետի կարծիքով սա հիշեցնում է նույնը, ինչ իրանական էպոսում պատմվում է Չոհակի մասին: Ֆեյդին իր հետազոտության առաջին հատվածում եզրակացնում է, որ Մովսես Խորենացին երբեմն հստակ ակնարկներով, երբեմն բնագրային մեջբերումներով ապացուցում է, որ հինգերորդ դարում, նույնիսկ հենց չորրորդում, հայերն ունեցել են իրենց հին վեպը՝ ստեղծված վաղնջական ժամանակներում, որը եղել է ծավալուն ու ոչնչով չի զիջել հնագույն այլ ժողովուրդների էպոսներին:

⁴⁶ «Պարսից պատերազմ». հին հայ ժողովրդական վեպ անվան տակ սովորաբար հայտնի է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ եղած Վիպասանությունը հնագույն ժամանակի հերոսների մասին: Այդ, ինչպես տեսանք, մասամբ առասպելներ են, մասամբ և առասպելախառն վեպ, որի մեջ պատմական հիշողությունները հասնում են մինչև մ. թ. II դարը: Հայ ժողովուրդն ունեցել է իր ավանդական վեպը և հետագա դարերի մասին ևս: Դա «Պարսից պատերազմն» է: Այսպես կոչում ենք մեր երկրորդ հին վեպը, որովհետև դրա մեջ բանաստեղծորեն պատմված է եղել այն մեծ ու երկարատև պատերազմը, որ դարեր շարունակ մղել են հայերը պարսիկների դեմ իրենց անկախության համար: Այդ վեպի հատվածները մնում են Ագաթանգեղոսի, Փ. Բուզանդի, Խորենացու և Սեբեոսի պատմությունների մեջ: Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի մեջ գտնում ենք այդ վեպի ամբողջությունը, իհարկե, ուրվագծով միայն և ոչ անպատճառ այն կարգով, որով պատմվել է ժողովրդի մեջ: Խորենացին ու Սեբեոսը լրացուցիչ հատվածներ կամ պատմվածներ միայն ունեն (տե՛ս Մ. Ա. ք. 17 և 18. Երկեր, հ. 9, Երևան, 1968, էջ 197):

⁴⁷ F. F e y d i t. L' épopée..., p. 37, Մ. Խ., շ. պ., էջ 265:

⁴⁸ F. F e y d i t. L' épopée..., p. 37. «Որովհետև երբ մարդիկ ամեն օր գալիս էին թագավորին բարի լույս ողջունելու՝ տեսնում էին որ (դները) օձերի կերպարանքով դուրս էին գալիս Պապ թագավորի ծոցից և փաթաթվում էին նրա ուսերին» (տե՛ս Փ ա վ ս տ ո ս Բ ո թ ա ն դ. Հայոց պատմություն, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխայանցի, Երևան, 1987, էջ 329):

1965 թ. նոյեմբերի 7-ին Բրյուսելի Թագավորական Ակադեմիայում կազմակերպվել և անց է կացվել հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարեդարձին նվիրված հիշատակի արարողություն: Հանդես են եկել տարբեր մտավորականներ՝ բնութագրելով հայ ժողովրդի հոգևոր արժեքները տարբեր տեսանկյուններից: Մ. Լեռոյը խոսել է հայերի, հայոց լեզվի և հայ գրականության (*“Les Arméniens, leurs langue et leurs littérature”*), Ա. Մկրտչյանը՝ Հայաստանի համաշխարհային արվեստի մեջ ունեցած տեղի (*“La place de l’Arménie dans l’histoire général de l’art”*), Ֆ. Ֆեյդին՝ հայերի ավանդույթների գլխավոր նկարագրի մասին (*“Sur les caractères dominants de la tradition arménienne”*)⁴⁹: Ֆ. Ֆեյդիի այս բանախոսությունը սեղմ է, սակայն խիստ տարողունակ: Հայագետն ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի շահերի հանդես է գալիս իր հիմնավոր խոր գիտելիքներով, հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, մշակույթի, ժողովրդական բանահյուսության, կրոնական ու աշխարհիկ ավանդույթների քաջամացությամբ: Որպես մեծ մարդասեր՝ նա կամենում է բացատրել քաղաքակիրթ երկրներին, թե թուրքերի կազմակերպած այդ հրեշավոր եղեռնը ինչպիսի կորուստ է եղել ոչ միայն մարդկային ահռելի քանակ կազմող կյանքերի դաժան ոչնչացմամբ, այլև մի լուսավոր քաղաքակրթության կործանմամբ: Հայագետը մտածում է, որ գուցե հայոց ստեղծած քաղաքակրթության ճանաչումը, արգելք կլիներ ցեղասպանությանը: Նա խոսում է միայն փաստերով: Նրա կարծիքով թեպետ հայերի պատմությունը շատ հաճախ աչքի է ընկնում ողբերգական իրադարձություններով, սակայն Հայաստանը շարունակել է անեղծ պահել իր սերը դեպի ազգային ավանդույթները: Որքան էլ պատմական պահի մթնոլորտը դժնդակ է եղել, հայերն իրենց մեջ պահել են անաղարտ մի լույս, որը, դժբախտաբար, գաղտնի, թաքնված է եղել: Հայերենը երբեք չի եղել միջազգային լեզու, սակայն այն իր հարազատությունն ու պայծառությունն է ունեցել թեպետ չի եղել կայսրության լեզու, Հայաստանը չի ունեցել ծովեր ու նավահանգիստներ, որպեսզի ազատորեն զարգացներ առևտուրը, դրա հետ միասին արտահաներ իր գաղափարները: Ֆեյդին ցավով նշում է, որ հայկական քաղաքակրթությունը երբեք դուրս չի բերվել երկրի սահմաններից: Միշտ եղել է մի արգելք, որը թույլ չի տվել, որ հայ մտքի լուսավոր ճառագայթը փայլատակի և նշմարելի լինի արտաքին աշխարհի համար: Եվ թվում է, թե այդ արգելքի պատճառով հայոց քաղաքակրթության վրա նետվել է մի սև քող: Ֆ. Ֆեյդիի կարծիքով աշխարհի այդ հատվածը ցավալիորեն չափազանց քիչ ծանոթ է Արևմուտքին: XVII դ. դասական պատկերացումները ավելացան եգիպտագիտության, ասուրագիտության և ավելի նորագյուտ հեթիթագիտության շնորհիվ: Սակայն բավականին հաճախ, երբ խոսում են «Վանի արձանագրությունների», ինչպես նաև «ուրարտական թագավորության» մասին, կարելի է ասել, որ հնագետներն ու արևելագետները, որոնք ճշգրիտ ծանոթություն ունեն այդ երկրի քաղաքակրթությանը, դեռևս շատ փոքր թիվ են կազմում: Հայաստանը կցված է Իրան-Միջագետք արևելյան շրջանին: Եթե Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները

⁴⁹ *Տե՛ս՝ Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves*”. Tom XVII (1963-1965), Bruxelles, 1966, p. 5-29.

քաղաքականապես չեն ձևավորել մեծ կայսրություն, սակայն քաղաքակրթության առումով նրանք խաղացել են բավականին կարևոր դեր, որպես տարանցիկ ճանապարհ դառնալով Արևմուտքի և Արևելքի համար՝ իր ազգային հանճարի հայտնագործումները հաղորդելով երկու կողմերին էլ: Ֆ. Ֆեյդին անդրադառնում է հայ ժողովրդի զարգացման բոլոր ժամանակահատվածներին՝ սկսած քարե դարից մինչև XX դար:

Մտավոր եռանդի համար հայրենի հողի վրա ստեղծված էին անտանելի պայմաններ, և գրի ու գրականության օրրան դարձավ Վենետիկը, ուր XVIII դարասկզբին հիմնվեց Մխիթարյան միաբանությունը: Այդտեղից գիտական ու մտավոր զարգացումն ուղղվեց Կոստանդնուպոլիս, ուր խեղդվեց 1915 թ. արյան մեջ: Մեծ եղեռնի զոհերի թվում Ֆեյդին առանձնացնում է իր դարաշրջանի աշխարհի նշանավորագույն բանաստեղծներից մեկին՝ Դանիել Վարուժանին, որը փայլուն շրջանավարտն է Գանտի համալսարանի, և նրա պատկերը զետեղված է այդ ուսումնական հաստատության կենտրոնական գրադարանի ընթերցասրահում: Հայագետը նշում է, որ հայերի մտավոր զարգացման մեկ ուրիշ կենտրոն ձևավորվեց XIX դ. կեսերին՝ Ռուսահայաստանում: Ահա այնտեղ է, որ 1965-ին արդեն գործում են Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիան, Երևանի պետական համալսարանը, գիտահետազոտական բազմաթիվ ինստիտուտներ: Ֆեյդին նշում է, որ Երևանի ազգային գրադարանում պահպանվում են տասը հազար ձեռագրեր՝ մեր օրերը հասած քսանհինգ հազար ձեռագիր մատյաններից: Զարմանալի է, որ դարերի ընթացքում քաղաքական անկայուն վիճակում հայտնված Հայաստանում պահպանվել են քսանհինգ հազար ձեռագրեր և հասել նոր օրերը⁵⁰:

Խոսելով «Մասունցի Դավիթ» էպոսի մասին, Ֆեյդին ասում է, որ այն առավել կատարյալ ձևով հասկանալու համար կարդացել է նաև այլ ժողովուրդների էպոսները: Նա չի տալիս մի էպոսի վերնագիրը, որն իրեն ցնցել է: Այն ստեղծված է կենդանի և աշխույժ ոճով, սակայն իր բովանդակությամբ իսկական հակապատկերն է «Մասունցի Դավիթ» էպոսի, որովհետև այդ ստեղծագործության մեջ գործողությունների շարժիչ ուժը վայրենությունն ու խորամանկությունն է՝ ի սպաս դրված կողոպուտին⁵¹: Ֆեյդին տեսնում է չափազանց մեծ տարբերություն

⁵⁰ «Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-«Մատենադարան» աշխարհի հնագույն և ամենահարուստ մատենադարաններից մեկն է: Նրա միայն հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն այսօր բովանդակում է 10171 ամբողջական ձեռագրեր և 1683 ձեռագիր պատառիկներ: ...Ինչպես հայտնի է, մեր Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի հիմքում ընկած է Էջմիածնի նախկին գրատան հավաքածուն, որի պատմությունը գրեթե սկսվում է դարաշրջան կազմող այն օրվանից, երբ հայ ժողովրդի բազմերախտ գավակ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայկական գիրը և հիմք դրեց ազգային մատենագրության:

Լինելով հայ պետականության ու հոգևոր կյանքի կենտրոն՝ քաղաքամայր Վաղարշապատը հինգերորդ դարի վաղ արշալույսին հանդիսացավ այն մտավոր կենտրոնը, որի դպրոցներից դուրս եկած սաները մեսրոպյան անմարելի լույսով ողողեցին ողջ Հայաստանը՝ հետևորդ սերունդներին ավանդելով դասական այնպիսի մի մատենագրություն, որը հայ ժողովրդի էլևէջներով հարուստ պատմության ամբողջ ժամանակաշրջանում միշտ հույսի ու ոգևորության անսպառ աղբյուր հանդիսացավ» (տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 14):

⁵¹ F. F e y d i t. Sur les caractères dominants de la tradition arménienne, p. 19.

այդ էպոսի հերոսների և Սասնա դյուցազունների վարքագծի միջև: Հայագետն ասում է, որ ինքը ծանոթ է ոչ միայն «Սասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք բնագրին, այլև տարբեր պատումներին: Ուշադիր քննելով ողջ էպոսը՝ ինքն էկել է այն համոզման, որ երրորդ ճյուղը ստեղծվել է միջնադարում, սակայն նրա հիմքում ընկած են առավել հին ժամանակների դեպքեր: Դավիթն իսկական ասպետ է, որը կատարում է գեղեցիկ ու նշանավոր գործեր. նա իր հակառակորդի նենգության դիմաց, որն իրեն նետել էր խոր փոսի մեջ, վրան քաշել յոթ ջաղացքար և յոթ գուճի կաշի, զիջում է երեք զարկերից երկուսը: Մեն-մենակ կովելով թշնամու բանակի դեմ՝ նախապես նրան զգուշացնում է իր հարձակման մասին, որ թշնամին անակնկալի չգա, և անմիջապես դադարեցնում է կոտորածը, երբ իմանում է, որ Մելիքը կովողների մեջ չի:

Մեծ հայասեր ու մարդասեր գիտնականի այս բանախոսությունը չի կորցրել և չի կորցնելու իր նշանակությունը. այն հիմնավոր ձևով դատապարտում է մարդու և որևէ ժողովրդի դեմ ուղղված ամեն մի ոճրագործություն:

1960 թ. օգոստոսի 21–25-ը Լուվենում, ապա 26, 27-ին Բրյուսելում տեղի է ունեցել բարբառագիտությանը նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը, որի ընթացքում (23 օգոստոսի) Ֆ. Ֆեյդին հանդես է եկել հետաքրքիր զեկուցմամբ: Այն կոչվում է «Հայ բարբառագիտության խնդիրներն ու օգտակարությունը» (“Problèmes et utilité la dialectologie arménienne”): Ֆեյդին ասում է, որ ինքը ծանոթ է հայ բարբառների: Նախ, Ֆրանսիայում և Արևմտյան Եվրոպայում ապաստանել են շատ հայեր՝ եկած Հայաստանի բոլոր գավառներից, որոնք բերել են իրեց բարբառները, և կարելի էր նրանց դիմել գիտական հետաքրքրությունը բավարարելու համար, բացի այդ, երկար տարիներ ինքը ուսումնասիրել է Երվանդ Լալայանի «Ազգագրական հանդեսը», որում եղել են բարբառներին նվիրված հոդվածներ: Ֆեյդին հիշեցնում է իր թարգմանական աշխատանքը՝ կապված «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հետ: Համահավաք բնագիրը, որ թարգմանում է ինքը, կազմված է հիսուն պատումներից, որոնք գրառվել են Արևմտահայաստանի տարբեր գավառների բարբառներով պատմող ասացողներից: Համահավաքի կազմողները ձգտել են էպոսի լեզուն հասցնել առավել քան դյուրըմբռնելի լինելուն: Ինքը, այդ բնագրին շարունակ առնչվելով, յուրացրել է նաև այդ բարբառները:

Ֆեյդին բացատրում է, որ բարբառագիտությունը լեզվաբանության կարևոր բնագավառներից է, և ամեն լեզու այդ բնագավառում ունի իր խնդիրները: Եվ քանի որ ինքը մշտապես զբաղվել է հայերենով, ապա կիսոսի հայ բարբառագիտության մասին: Հայագետը քաջատեղյակ է հայ բարբառագիտության զարգացմանը: Առաջին հայագետը, որ զբաղվել է հայերենի բարբառներով, եղել է հոլանդացի Շրյոդերը, որը 1711-ին Ամստերդամում հրատարակում է “Thesaurus linguae armenicae antiquae et hodiernae” աշխատությունը: Նրանից հետո հայ բարբառներին անդրադարձել է Շահան Ջրպետը (Եվրոկացի) իր Քերականության մեջ (“Grammaire de la langue arménienne”, Paris, 1823), այնուհետև լույս է տեսնում Գևորգ Ախվերդյանի մեծարժեք գործը՝ նվիրված թիֆլիսահայ բարբառին՝ Սայաթ-Նովայի քնարերգության առիթով (Մոսկվա, 1852): Հայերենի բարբառներով զբաղվել է Վիեննայի Մխիթարյաններից նշանավոր քերական Արսեն Այտրնյանը՝ իր “Gram-

maire critique de l'arménienne moderne” աշխատության մեջ անդրադառնալով մի շարք բարբառների: Ֆեյդիի կարծիքով հայ բարբառագիտությունը հենց Աճառյանին է պարտական բազմաթիվ բարբառների բազմահմուտ ու բազմագիտակ բնութագրման համար, որը կատարվել է երևելի մեթոդով: Այնուհետև նա խոսում է 1960-ական թվականների Երևանի բարբառագիտական դպրոցի մասին, որը բարձր մակարդակ ունի, և այն առաջ են մղում Ադայանը, Ղարիբյանը, վերջինս այդ ճյուղի ղեկավարն է: Նա այս լեզվաբաններին կոչում է մեծ լեզվաբաններ: Ֆեյդին հարց է տալիս, թե ո՞ր է տանում լեզվաբանին հայ բարբառագիտությունը: Հարցին պատասխանում է Արարատ Ղարիբյանի հիմնավորմամբ, թե որն է լեզու անհնար է ուսումնասիրել, առանց հետազոտելու նրա բարբառները:

Հայագետն օրինակներով բացատրում է, թե որքան կարևոր է բարբառների օրինաչափություններն իմանալ հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու հիմքերը ստուգաբանելու խնդրում: Կան հնդեվրոպական ծագում ունեցող հայերեն բառեր, որոնք առավել հարազատ են մայր լեզվին բարբառներում, քան դասական գրաբարում: Օրինակ, նապաստակ – lièvre բառը բարբառներում կա lapstrak ձևով: Իսկ լատիներենում այն lepus, leporis ձևերն ունի: Բարբառներում մայր (maman) բառի համար օգտագործվում է nana, nane, nani ձևերը: Նա բազմաթիվ օրինակներ է բերում «Սասունցի Դավիթ» էպոսից և Մոկսի բարբառից՝ ապացուցելով, թե բարբառները կապ ունեն ոչ միայն հնդեվրոպական արմատների, այլև այլ լեզվաբան-տանիքներին պատկանող թուրքերեն և արաբերեն լեզուների հետ: Նրա կարծիքով բարբառների ուսումնասիրությունը հայերենի համար առաջացնում է բազմաթիվ խնդիրներ, որոնցից մեկը գրաբարի մեջ նրանց տարրերը չգտնելն է:

Ֆ. Ֆեյդին իր ուշադրության կենտրոնում է պահել նաև հայ նոր գրականության դրսևորումները՝ հատկապես արևմտահայերենով ստեղծագործող հեղինակներին: 1960 և 1961 թվականներին «Բազմավեպում» հանդես է եկել մի հետազոտությամբ, որն անվանել է՝ «La Comédie et la Satire en Arménie» («Կատակերգությունը և երգիծանքը Հայաստանում»): Այս ուսումնասիրությունը նվիրել է հայ երգիծական գրականության երկու գագաթներին՝ Հակոբ Պարոնյանին ու Երվանդ Օտյանին: Ֆրանսերենով շարադրված հետազոտությունը վերստին նպատակ ունի եվրոպացի ընթերցողին ծանոթացնել հայ նոր գրականության մեջ երգիծանքի զարգացմանը և խիստ հպանցիկ տեղեկություն տալ հայ թատրոնի պատմության վերաբերյալ: Հողվածն ունի ենթավերնագիր՝ «Baronian et Odian» («Պարոնյան և Օտյան»): Նախքան հայ երկու երգիծաբաններին անդրադառնալը՝ նա յուրօրինակ ձևով ընթերցողին ներկայացնում է հայ թատրոնի անցած ուղին: Սկսում է Պլուտարքոսից, որը պատմում է, թե իր ժամանակ թատրոնը շատ հարգի էր հայոց արքունիքում և նույնիսկ Տիգրանի որդի Արտավազդ Երկրորդը հունարենով թատրոնի համար պիեսներ է գրել⁵²: Հայագետը նկատում է, որ այդ շրջանի Հայաստանի մշակույթը կրում էր հելլենիզմի կնիքը, իսկ բանավոր գրականությունը զարգանում էր ժողովրդա-

⁵² F. F e y d i t. La Comédie et la Satire en Arménie, Baronian et Odian.– «Բազմավեպ», 1960, թիվ 7–8, էջ 167:

կան բանահյուսների և հագներգունների կողմից: Գուցե այդ ժամանակ եղել է նաև ժողովրդական թատրոն ևս, որն իր ներկայացումները հայերենով էր վարում: Հաստատ է մի իրողություն, որ այդօրինակ թատրոնը գոյություն է ունեցել Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո: Եվ Հովհան Մանդակունին՝ հայոց կաթողիկոսը, անարգել է այդ խաղերը⁵³: Հայագետը նշում է, թե այդ հնագույն հայկական թատրոնից մեզ չի հասել որևէ բնագիր՝ կատակերգական կամ ողբերգական: Հայոց եկեղեցին այնքան թշնամաբար էր տրամադրված այդ թատրոնի նկատմամբ, որ այն զարգացել է մի գաղտնի կյանքով և երկար էլ չի տևել, որովհետև վեցերորդ դարից հետո նրա մասին այլևս չի խոսվում: Ֆեյդին նկարագրում է իսկական Մոլիերի հանդես գալը հայ թատերական կյանքում: Դա Հակոբ Պարոնյանն էր: Ըստ Ֆեյդիի՝ Պարոնյանից առաջ հայոց թատրոնը ճիշտ նույն վիճակում էր, ինչ վիճակում էր ֆրանսիականը՝ Մոլիերից առաջ: Հ. Պարոնյանի առավել նշանակալի գործերը համառոտ ներկայացնելուց հետո Ֆեյդին նշում է գրողի ամենանշանավոր երկը՝ «Մեծապատիվ մուրացկաններ» վեպը: Թեպետ երկը ներկայացված է որպես երգիծական վեպ, իրականում այն մի կատակերգություն է՝ բաղկացած ծիծաղաշարժ երկխոսություններից: Վեպի գործող անձիք դրվագային են, կենտրոնականը գլխավոր հերոսն է և նրա հյուրընկալը: Ավարտելով Հակոբ Պարոնյանի կյանքի և ստեղծագործության վերլուծության համառոտ նկարագիրը՝ նա անցնում է Երվանդ Օտյանին: Վերստին սկսում է գրողի կենսագրությամբ: Ֆեյդին Օտյանին որակում է որպես մեծ վիպասան և նորավեպի վարպետ, որի գրական մեթոդը ռեալիզմն էր: Նրա վեպերի դեպքերը քաղված են Կ. Պոլսի միջավայրի կյանքից: Նա երգիծական բնույթի վիպասան է: Օտյանը կարողացել է ստեղծել երգիծական կենդանի դեմքեր, որոնց քաղել է իրական կյանքից:

Ֆեյդին երկու խոսքով կամենում է բնորոշել հայերի դարավոր մղումը դեպի արևմտյան քաղաքակրթությունը: Հնագույն ժամանակներում հայերը իրենց համար ուղեցույց ընտրեցին հելլենիզմը, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո դարձան ընդհանուր քրիստոնեական մշակույթի ու գրականության կերտողներից: Խաչակիրների արշավանքների ժամանակ Կիլիկյան հայկական թագավորությունը կողմնորոշվեց դեպի Եվրոպա: Այդ կապը թուլացավ 1375-ին՝ այդ

⁵³ Հ. Մանդակունին գրում է. «Այլ և գայլ ևս ազգի կերպարանս չարեաց ասել չեն բաւական, գոր թատերքն ուսուցանեն, զամբարտաւանութիւն, զհայիոյութիւն, զնենգութիւն, զմեխամեխութիւն, զչարակնութիւն, զնախանձ, զբամբասանս, վասն որոյ զեղուն պատուհասքն Աստուծոյ ի վերայ երկրի, որ սաստիկ սրտմտութեամբն ի տանջանս դատապարտէ: Ահա զայս ամենայն անօրենութիւնս ստանան, որք մտանեն ի թատերս խաղուցն և աճեցուցանեն ի մարմինս իւրեանց զչար պտուղ սերմացն սատանայի»: ...«Չի ուր կատակք և գուսանք են և խաղ և ծաղր լկտիք, անդ և դիք ընդ նոսա ի պարու անցանեն և սերմանեն բազում աղտեղութիւնս ի միտս զեխեցելոյն...: Չորս պարտ էր իսկ բազում քարամբք քարկոծել և յաշխարհէ հալածել, գնոսա առեալ զեխելոցն ի խաղարանս զբօսանին, յորս մտանեն ողջանդամք և էլանեն վիրաւորեալք» (տե՛ս Հ ո Վ հ. Մ ա ն դ ա կ ո ն ւ ն ի. Ճառք, Վենետիկ, 1860, էջ 133–134):

թագավորության անկումից հետո, որին հաջորդեց նոր հարված՝ Կոստանդնուպոլսի գրավումը թուրքերից ու թուրքական լծի հաստատումը:

Հ. Պարոնյանի և Ե. Օսյանի ստեղծագործությանը տված իր գնահատականները Ֆեյդին եզրափակում է մի ամփոփիչ մտքով, որը կարևոր է հայ գրականագիտության, ինչպես նաև համաշխարհային գրականության պատմության տեսաբանների համար. «Իմ եզրակացությունը կլինի շատ սեղմ: Պարոնյանի և Օսյանի շնորհիվ կատակերգությունը և երգիծանքը հայերի մոտ հասավ կատարելության, և այս երկու վիթխարի գրողների գործերն արժանի են դրվելու մարդկության ընդհանուր գրական ժառանգության մեջ՝ Արևմուտքի գրական գլուխգործոցների հետ կողք կողքի»⁵⁴:

Ամփոփենք Ֆ. Ֆեյդին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամն է, ճշմարտության ու գիտական արժեքների իսկական պաշտպանը: Նա իր ուսումնասիրություններով ապացուցում է, որ հայ ժողովուրդն իր նշանակալի ավանդն ունի քաղաքակիրթ մարդկության մշակույթի, գիտության ու գրականության պատմության մեջ, և այդ իրողությունը համայն աշխարհը պետք է ընդունի:

КОРИФЕЙ ФРАНЦУЗСКОГО АРМЕНОВЕДЕНИЯ И
БОЛЬШОЙ ДРУГ АРМЯНСКОГО НАРОДА
(К 100-летию со дня рождения Фредерика Фейди)

АЭЛИТА ДОЛУХАНЫАН

Р е з ю м е

Фредерик Фейди (1908–1991) более 50-и лет посвятил арменоведению. Круг его научных интересов был широким: армянский фольклор, средневековые армянские историографы, вопросы, связанные с Маштоцем и созданным им алфавитом, представители новой армянской литературы. Фейди написал прекрасный учебник западноармянского языка. В 1986 г. был издан монументальный труд «Амулеты христианской Армении». Он поддерживал теплые отношения с мхитаристами Венеции и Вены, часто посещал Советскую Армению, у него были постоянные связи с Матенадараном и учеными Национальной Академии наук Армении. Фейди изучал творчество Даниела Варужана, Акопа Пароняна, Ерванда Отяна, которых считал великими в мировом масштабе, перевел на французский язык эпос «Давид Сасунский», считая его одним из лучших мировых эпосов. Он своими исследованиями раскрывает общечеловеческую суть армянской литературы и искусства. Фейди был самоотверженным защитником Ай дата.

⁵⁴ F. F e y d i t. La Comédie et la Satire en Arménie..., p. 167.

THE LEADING FIGURE OF FRENCH ARMENOLOGY AND THE
GREATEST FRIEND OF THE ARMENIAN PEOPLE

(To the centenary of Frédéric Feydit's birth anniversary)

AELITA DOLUKHANYAN

S u m m a r y

For more than half a century Frédéric Feydit (1908–1991) has devoted himself to Armenology. He was interested in Armenian folk-lore, medieval Armenian historiographers, more precise scientific definition of the Armenian alphabet of Mesrop Mashtots, the representatives of Armenian new literature. Feydit wrote a wonderful textbook of the West-Armenian Language. About fifty years he has dedicated to the study of the amulets of Christian Armenia and in 1986 his monumental work "Amulettes de l'Arménie chrétienne" with scientific original texts, preface and rich commentaries was published. The Armenologist was in good relations with the Mekhitarist Congregation Fathers of Venice and Vienna, often visited Soviet Armenia, established relations with the Armenologists of Armenia. Feydit's main work was the translation of the complete original text of the epos "David of Sassoun", considering it one of the best eposes of the world. The great Armenologist studied Daniel Varouzhan's, Hakob Paronyan's, Yervand Otyan's works and considered them writers of world-wide significance. Through his studies he proves that the Armenian people have their considerable contribution to culture, science and history of literature of civilized mankind and the world must accept this fact. Feydit was a selfless defender of Hay Dat.